

ASHA ARCHIVES 3724

चिमी

१

चिरे

श्रीगणेशायनमः॥ ॥ अभिवन्द्य चन्द्रशेखरमाद्यंगौरिः खपरंज्योतिः। निरुद्धेति तावेव वि-
शसार्थामर्थचित्रमीमांसाम्॥ त्रिविधं तावत्काव्यम्। ध्वनि गुराभीतव्यम्। चित्रभेदात्। यत्र वा-
शायिव्यङ्ग्यं सध्वनिः। यथा॥ स्थिताः क्षणपक्ष्ममुताडिताधराः पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः। व-
नस्याः सुखलिताः प्रपेदिरे रानाभिप्रथमोदविन्दवः॥ अत्र तपस्यन्त्या देवा देहोपरि निपतन्ताः प-
ष्टिविन्दना क्रियास्वभाववर्णनेन देव्याः समाधुचिता वस्थानाभिव्यक्तिद्वारा चिरनिदाघतप्रदेहोप-
पत्तेन सुखपारवश्यसंभ्रमहेतौ प्रथमदृष्टावप्यविहता समाध्यवस्था व्यज्यते॥ ॥ तथाहि॥
न्यस्तनयनः संहतास्यः सुनिश्चलः। ध्यायीत मनसा देवगुरो विष्टम्य चाग्रतः॥ इति समाधिमतमव

माहुः। तत्र पक्ष्मसुस्थिता इत्यनेन तासां गत्यस्तनयनतारूपमर्थनिमीलनं व्यज्यते। सर्वथोन्मीलने पक्ष्म-
णामर्थाग्रत्वेन सर्वथानिमीलने तेषां मधोग्रत्वेन च तेषु ज- विन्दनां स्थित्यसंभवात्। पक्ष्मस्य श्रु-
तानां तेषां मास्या प्रवेशेनाधरोष्ठे निपत्य ततश्च्युतिकथनेन पक्ष्मस्य व्यज्यते। ततश्च्युतानां तेषां-
नोत्सेधनिपतनानि वर्णनेन तूरो विष्टम्भः। अलसवद्वनत- हस्तनयोरन्तःसंकुचिताकार-
या तदुत्सेधयोस्तेषां पतनं न स्यात्। कथंचित्तयोः पतित- तापानामपि वलीच्युतिर्यगेव-
मनं स्यात्तन्नाभिदेशप्रतिः। ताभौ च संहतायां प्रवेशेन स्प- हि पतनक्रमकथनेन च-
लत्वं व्यज्यते। मुखादिचलने सति पक्ष्मपतितानां तेषां मध- नेण पतना संभवात्। किं-

वि.मी.

२

रेवविशेषशौर्द्ध्यालोकोत्तरं सौंदर्यमभिव्यज्यते। स्थिताश्च
तेषांमसृणातायाः पक्ष्मपतनशिथिलवेगैरुदविन्दुभिस्त
पतनादिभिः शिथिलवेगानां तेषांस्तनोत्सेधेचूरीभावन
वलीषतेषांस्खलनोक्त्यावलीनांविशेषतायाः सर्वविन्दुना
याश्चाभिव्यज्जनात्। एवंचवाच्यातिशायिव्यङ्ग्यमत्रेतिव
च्युतचन्दनंस्तनतटंनिर्मृष्टरागोऽधरोनेत्रेद्रमनञ्जनेप
निहृतिवाञ्छवजनस्याज्ञातपीडागमेवापींस्त्रानुमितोगतोसिनपुनस्तस्याधमस्यान्निकम्॥

पींस्त्रानुंगतासिनतुतत्सकाशमितिवाक्यार्थेस्थितेतत्सकाशमेवरनुंगतासित्यधमपदे
व्यज्यते। तथाहि। अधमत्वमपक्वत्वंतच्चजात्याकर्मणावाभवति॥ तत्रजात्यापकर्वेनो
यकस्यवदति। नापिस्वापराधपर्यवसायिहृति संभोगादिहीनकर्मतिरिक्तेनकर्मणा। तादृशच
भोगात्प्राचीनं सर्वसोमेवेतिनोद्घाटनाहम्। अन्यथास्वयंदूतीसंप्रेषणानुपपत्तेः। तदनन्तरं
नहृतिसंभोगरूपमेवस्वयंसंनिहितचिद्देशानुंशक्यहीनकर्मसंभवतीति तत्पर्यवसायिन
निकमेवरनुंगतासीतिव्यज्यते। निःशेषच्युतचन्दनंस्तनतटमित्यादीनिवाक्यानि संभोगा
नवसाहायकमाचरन्ति। कथम्। निःशेषच्युतचन्दनंस्तनतटमित्यत्रतावदापींस्त्रानुमि

वि.मी.

पार्थमुपादधितुमिहोत्तरिकर्षणेन॥ चन्दनचु... रित्यन्यथासिद्धिपरिहाणयानेः शेषवि...
ततश्चन्दनचुतेस्नानसाधारणव्यावर्तनेन संभोगचिन्होद्घाटनाय तदग्रहणम्। स्नान...
चन्दनचुतिः स्यात् तवतुस्तनयोस्तरेऽपरिभागएव दृश्यते इयमाश्लेषकृतैवेति। तथा निर्मृष्ट...
ऽधरश्च ताम्बूलग्रहणाविलम्बात् प्राचीनरागस्य किञ्चिन्मृष्टतेत्यथासिद्धिपरिहाणयानिर्मृष्ट...
तिरागस्य निःशेषमृष्टतोक्ता। पुनः स्नानसाधारणव्यावर्तनेन संभोगचिन्होद्घाटनायाधरश्चितिवि...
व्यग्रहणम्। उत्तरेणैव रागेऽधरोऽयमात्रस्य निर्मृष्टरागतावुम्बनकृतैवेति। नेत्रैश्च मनोज्ञनेत्र...
तदेतन्मन्त्रनेकालविलम्बेन किञ्चिद्विलुप्तमित्यन्यथासिद्धिपरिहाणयानिर्मृष्ट... ॥ इत्यन्तः ॥

त्यापाततोऽर्थः। कालतः स्नानेन वा सर्वतोऽञ्जनलोपः स्यात् तवतुलोचनयोः क्वचि...
मिदंचुम्बनकृतमेवेति। पुलकितातन्वीतवेयं तनुरित्यत्रापाततस्ततन्वीतिसहजतानवर्कात्
तेति स्नानचिन्होपन्यासः। पुलकितातन्वीवर्तत इति हृदि स्थितोऽन्वयः। तेन च स्नानेन पुलवि...
किञ्चिदुच्छुसिता भवति इयं तु न... रतिक्लेशजनिता वेवतानवपुलकोद्गमाविति मर्मोद्घाटनम्।
मेभिर्वाक्यैरुपस्कृतेनाधामपदेन तन्वीनिकमेवरनुगतासीति व्यज्यमाने प्राग्वाच्यार्थतः। दृश्यावापी...
स्नातुंगतासीत्येतदनुगुणार्थतया चित्तं मिथ्यावादिनीति संबोधमपि व्यञ्जानुगुणस्यार्थपर्यवस्यति
। ततश्च त्वग्भावितवाच्यमस्यापि व्यञ्जितवाच्यतिशायीति इदमपि ध्वनेरुदाहरणम्॥ ॥ यत्र व्यञ्जितवाच्य...

वि.मी.

४

ततिशायितदुलीभूतव्यग्रम् ॥ यथा ॥ ॥ गच्छाम्युतदशननभवतः काटिप्ररुत्पद्यते किंत्वेवोव-
स्थयोर्हतजनसंभावयत्यन्यथा ॥ इत्यामन्त्रणभक्तिस्त्वितवृथावस्थानखेदालसामाश्रित्युलक-
त्कराज्जिततनुंगोपीहरिपातुवः ॥ अत्रगच्छाम्युतेत्याद्यामन्त्रणोनत्वयारनुमेतावत्कालेष्टि-
तंतत्रलब्धमिति व्यग्रम् ॥ तनु- ॥ मन्त्रणभक्तिस्त्वितवृथावस्थानखेदालसामाश्रित्युलक-
द्विकरोतीति तदद्वत्वाच्चवाच्यतिशायः ॥ अतोऽगुलीभूतव्यग्रमिदं यथावा ॥ ॥ प्रहृष्टिरतो-
नृत्यतोऽपि परेऽथवा किमुत सकले याते वादि प्रियत्वमिहैष्यसि ॥ इति दिनशतप्राप्येदं
यामतो हरति गमने वालालापैः सवाच्यगलज्जलेः ॥ ॥ अत्र सकलमहः परमावधि-

नहि सोऽप्यलंकारः ॥ अलंकार्यत्वात्वास्तुताश्रवण- ॥ अतः तत्रालंकारध्वनिव्यप- ॥ शशितिसिद्धा ज्ञाता ॥
चदुष्ट- ॥ अलंकारसाधारणोपमासमान्यलक्षणमिति नोक्तातिव्याप्तिस्तदोपमानोपमेय-
त्वयाग- ॥ अत्रव्यर्थम् ॥ कविसमयप्रसिद्धभावाद्विदुष्टोपमाया अपिसंशयस्यत्वात् ॥ यजु-
विद्यानाथेन लक्षणा मुक्ता ॥ ॥ स्वतः सिद्धेन भिन्नेन संमतेन च धर्मतः ॥ सामान्येन वर्यस्य चोच्य-
चेदेकदोपमा ॥ इति ॥ ॥ अत्र स्वतः सिद्धेने तु त्वेक्षा व्यावृत्तिः ॥ तत्रोपमानस्य कविकल्पितत्वेन लोक-
सिद्धत्वाभावात् ॥ भिन्नेनेत्यन- ॥ व्यावृत्तिः ॥ संमतेनेति सर्वविधदुष्टोपमा व्यावृत्तिः ॥ कविसमय-
सिद्धभावेन लिङ्ग- ॥ चनभेदादिना वा यद्यहं संमते तस्य सर्वस्यापि संमतपदेन व्यावर्तनात् ॥ धर्म-

वि.मी.
८

इति श्लेषव्यावृत्तिः श्लेषे हि सकलकले परमेज्जातं संप्रति सुधांशुविस्मिन्मिव । २. यादौ शब्दः ।
मात्रमिव शब्देनोच्यते न गुरा । ३. यारूपधर्मसाम्यम् । अन्त्येन वरार्थस्य त्वेन प्रतीपव्यावृत्तिः ।
तत्र वरार्थेन प्रकृतं न सहा प्रकृतस्य सादृश्यवर्णनात् । एकदेत्यनेनोपमेयोपमा व्यावृत्तिः । वाच-
मित्यनेन व्याप्योपमा । इति । तत्रोत्प्रेक्षा व्यावृत्तये स्वतः सिद्धेनेत्युक्तमयुक्तम् । उत्प्रेक्षा-
यामिदं । ४. ययिनोक्तादात्म्यादिसंभावनावाचकत्वेन तत्र साम्यस्यावाच्यतया तत्र
रूपेणाद्याह । ५. चक्रवर्तिना ॥ ॥ यदायमुपमानोऽशौ लोकोक्तः सिद्धिमुच्छति । तदोपमेव
येनेव शब्दः । ६. धर्मसूचकः ॥ यदापुनर्यलोकादिः कविकल्पितः । तदेव शब्दोऽवयवेनेव शब्दः ।

निमदादिकमपि साधर्म्यमूलत्वे मात्रेणोपमा मध्ये परिगणयता दक्षिणा तत्त्वाख्यानोपमेत्येताद-
शव्यवहारकृतः परमिति न तत्राप्यप्यभिदोष इति हि क । साचेयमुपमा द्विविधा पूर्णालुप्राच ॥ उप-
मानोपमेयसाधारणधर्मोपमावाचकानां चतुरांमुपादाने पूर्णा । तेषां मेकस्य द्वयोस्त्वयाराणां वा लो-
पे इति लुप्रा । पूर्णायां क्वचित्साधारणधर्मस्यानुगामितयानिर्देशः । क्वचिद्वस्तुप्रतिबलुभावेन । क्वचिद्वि-
म्बप्रतिविम्बभावेन । क्वचित्प्रेषेणा । क्वचिदुपचारेणा । क्वचित्समासान्तराश्रयेणा । क्वचिदेवांय-
भवेमिश्रेणा । लुप्रायां तु नैवं भेदाः । तस्यासाधारणधर्मस्यानुगामित्वनियमात् । किंतु प्रकारानुर-
हावक्षणे । तत्र पूर्णायां धर्मस्यानुगामिता यथा ॥ वागर्थविवसंष्टकौ वागर्थप्रति नये ॥ जगत्त-

वि.मी.

२०

नरोवन्देपार्वतीपरमेश्वरो॥ औत्पत्तिकलुशदस्यार्थेनसम्बन्धश्चिदागर्थकः। त्वसंभवत्वंप्रति
द्रुम्। उमामहेश्वरस्योरप्यनयोर्नपृथग्भावःचन्द्रचन्द्रिकयोरिवेतिनत्यासद्रुम्। तथाचनित्यस्य
श्वित्वरूपोऽत्रसाधारणाधर्मोऽत्रगमितयानिर्दिष्टः। यद्यप्युमामहेश्वरयोर्वागर्थवन्नित्यसम्बन्ध
वर्णनेननयोर्निरतिशयपरस्परप्रेमशालित्वमहामहिमत्वमित्यादिव्यज्यतेतथापिनधनिगर्भा
भूतव्यञ्जव्यवहारः। नखलुव्यञ्जसंस्पर्शप्रतिभासादेवात्रचारुताप्रतीतिकिंतुवाच्येवेचिच्य
भासादपीतिप्रायस्तत्रसंभवद्रसादिरूपंव्यञ्जमलंकारान्तरंचागरायित्वैवतत्तदलंकाराउद
यन्ते। एकस्यैवधर्मस्यसंवधिभेदेनद्विरूपादानंवलुप्रतिबलुभावः। सतुसुद्रोनसंभवति। किं

शेषरातयाविशेष्यतयावासर्वत्रविम्बप्रतिविम्बभावकरमितः। वलुतोभिन्नयोधर्मयोः परस्परत
दृष्ट्यादभिन्नतयाध्वसितयोद्विरूपादानंविम्बप्रतिविम्बभावः। तत्रवलुप्रतिबलुभावस्यादि
शेषरातायथा॥ यान्यामुहुर्वलितकंधरमाननंतदाहंततुनशतपत्रनिभंवहन्त्या। दिग्धोमुत
नचविषेराचपक्ष्मलाक्षागाढनिखातश्चमेहृदयेकटाक्षः॥ अत्रविम्बप्रतिविम्बभावेननिर्दि
ष्टयोः कश्चराहन्तयोर्वलिताहन्तशःशब्दाभ्यामेकस्यधर्मोविशेषरातयानिर्दिष्टः॥ विश्व
यथा॥ सातेनजगृहेसाक्षीहृदात्साक्षसकम्पिता। वानरेणातिलोलेनवाताधूतेववहरी। अत्र
ध्वसवातयोर्विम्बभावापन्नयोः कम्पिताधूतशब्दाभ्यामेकस्यधर्मोविशेष्यतयानिर्दिष्टः॥ ५५

वि.मी.

२१

विम्बप्रतिविम्बभावो यथा पाण्डोऽयमं सार्पितलम्बहारः इत्यादि। अत्र हरिचन्दनवालातः
रतिर्गौ च विम्बप्रतिविम्बभावेन तिष्ठत्येव। श्लेषो यथा॥ नरसिंहमहीपालसमस्तोऽपेरि
व। पारवारसमानत्वं दधाति स्वपदच्युतः॥ उपचारो यथा॥ उद्भवंतमुदिता च संततो भाव
वहेमभूभृतः॥ पद्मजैरिव कुमारमीक्षरौ विस्मयेन विकचैः पपुर्जनाः॥ अत्र विकासः पुष्पधर्मः
पमेयवृक्षोऽप्युपचरितः॥ समासभेदाश्च यथा॥ तथा विद्वद्भाननचन्द्रकान्ताप्रफुल्लचक्षुः
मुदकुमार्याः॥ प्रसन्नचेतः सलिलशिवोऽभूत्संमृज्यमानः शरदेवलोकः॥ अत्र विद्वाननचन्द्रक
नेति विशेषणं देवांशरदिच समासभेदेन प्रवर्तते॥ मिश्रश्लेषगामित्वविम्बप्रतिविम्बभावो

मिश्रणं यथा॥ भीमकानैर्नृपगुरौः सवभूवोपजीविनाम्। अध्वप्यश्राभिगंम्यश्रयाः
रावः॥ अत्र अध्वप्यत्वमभिगंम्यत्वं च नृपगुराणां यादोरन्तानां च विम्बप्रतिविम्बभावमपेक्ष्य
त्मकं साधारणधर्मः॥ अत्र गामित्वश्लेषयोर्मिश्रणं यथा॥ गते तव भ्रातरीवत्सपञ्चतो विराट्
न्दमसंकुले महत्। अदृष्टसंतानतया न शोभते वनं हरेः प्राञ्चथनादिवादधैः॥ अत्र संतान
वपपेक्ष्य लब्धात्मकं शोभा रहितत्वं साधारणधर्मः॥ अत्र गामित्वोपचारयोर्मिश्रणं यथा
डिडुज्ज्वलेति मुत्तरः कुलराजध्वजिनीविलोकयन्। प्रिययेव भियासकम्पयापरिरम्भत
थसा॥ अत्र सकम्पत्वात् गामिधर्मापेक्षया लब्धचारुभावं परिरम्भकर्तृत्वं भीत्या उपचरितम्।

वि.मी.

२२

गामित्वसमासभेदाश्रयणयोर्मिश्रणं यथा ॥ इयेनपक्षपरिधिसरलकाः सं. मि. यरुधि. स.
सः। अकृताश्चरजस्वलादिशो नो वभूवुरवलोकनक्षमा ॥ अत्र इयेनपक्षपरिधिसरेत्यादिविहं
रायो ॥ समासभेदाश्रयणो न साधारणमपेक्षानवलोकनक्षमत्त्वमनुगामिधर्मश्चाकृता
प्रकाति। वस्तुप्रतिवस्तुभावविम्बप्रतिविम्बभावयोर्मिश्रणं यथा ॥ लिङ्गे मुदः संभृतवि. कयासे
इहाप्रसन्नाश्च गूढनकाः ॥ वैदर्भमामन्त्राययुक्तदीयां प्रत्यर्प्य पूजासुपदा छले ॥ अत्र विम्बप्रतिवि
म्बभावापन्नयोर्कौधना कयोः संवृतगूढशब्दाभ्यामेक एव धर्म उक्त इति विम्बप्रतिविम्बवस्तु
प्रतिवस्तुभावः। संतोषविन् प्रसादयोर्विम्बप्रतिविम्बभावश्च। शेषविम्बप्रतिविम्बभावयोर्मिश्रणं

यथा ॥ पार्थनासमुदिता नृपात्मजा वायुमुहरविनीतमन्यवः। आतपकृतिथपाथसोवहिः। तग
भंसलिलाश्च इहा ॥ अत्र वायुशब्दे श्लेषस्य। नृपात्मज इदविशेषणानां विम्बप्रतिविम्बभावम
पेक्ष्य चारुता। उपचारविम्बप्रतिविम्बभावयोर्मिश्रणं यथा ॥ साकिलश्चासिताचरणी भर्जातसं
श्रुतौ वरो। उद्यवामेन्द्रसिक्ता भूर्विलमग्ना विवोरगौ ॥ अत्राश्वासितेन्द्रसिक्तेन्यनयोर्वरोरगारांच
विम्बप्रतिविम्बभावमपेक्ष्योद्यमनुमुपमानोपमेययोद्ययोरप्युपचरितम्। मुखार्थस्योद्ययोरप्युप
भवात्। मुखार्थे तस्य ग्राम्यत्वाच्च तदाहुः ॥ निष्पुत्तोऽग्रीरां वान्नादिगौरा वृत्तिव्यपाश्रयम्। अ
तिसुन्दरमन्यनुग्राम्यकक्षां विगाहते ॥ इति ॥ एवमन्यदपि द्वयोर्मिश्रणमस्यम्। अनुगामित्ववि

वि.मी.
२३

स्वप्रतिविम्बभावसमासभेदाश्रयणानामिश्रणं यथा ॥ नृपंतमावर्तमनोज्ञनाभिः सावित्र्यगादेन
धूर्भवित्री। महीधरं मार्गवसाहुपेतं स्रोतोवहासागरगामिनीव ॥ अत्र वेत्पगादित्युत्तुगामिधर्मः ॥
अन्यवधूर्भवित्रीसागरगामिनीत्यनयो विम्बप्रतिविम्बभावः। आवर्तमनोज्ञनाभिरित्यत्र समा
दाश्रयणमित्येतेषां मिश्रणम्। अनुगामित्वश्रेयोपचारणं मिश्रणं यथा ॥ असौ मरुचिः ॥
चारुकेसरः प्रसन्नताराधिपमण्डलाग्रणी। वियुक्तमजुरदृष्टिर्वीक्षितो वसंतकालो हनुमानो वा
गतः ॥ अत्रातुरदृष्टिर्वीक्षित इत्यादावनुगामिता। रामादिशब्दशेषः। उच्चितशब्दस्य वसन्तपक्षेऽ
पचारः। इत्येतेषां मिश्रणम्। एवमेत्येऽपि मिश्रणोदाहरणभेदाः स्वयमेदं दृष्ट्वाः। विम्बप्रतिवि-

भावोदाहरणेषु कश्चिद्विशेषः। क्वचित्प्रसिद्धसाधर्म्यतया प्रतीयमानसाधर्म्ययोर्विम्बप्रतिविम्ब
भावः। यथा ॥ पारायोऽयमंसर्पितलम्बहारः इत्यादौ। क्वचिद्विप्रसिद्धसाधर्म्यतया यनकेनचित्
रेशोपात्तसाधारणधर्मयोर्विम्बप्रतिविम्बभावः। यथा तया विद्वद्भाननचन्द्रकान्ता इत्यादौ। अत्र
हि शब्दपर्यायोः स्वतोऽप्रसिद्धसाधर्म्ययोर्निवृत्ताननेत्यादिना समासभेदाश्रयणोपात्तसाधार
णधर्मयोरेव। विम्बप्रतिविम्बभावः। यथा कथंचित्साधर्म्यप्रतीतिविना विम्बप्रतिविम्बभावेन न
भवत्येव। यथा त्वं गुरावो ह्योकेन तथा ते निर्गुरोरिषः। इतीदमुपमानेतु विपरीतमिति स्मृतं ॥ इति
रूपाया विपरीतोपमायाः कथं निर्वाहः। तत्र हि सगुणात्त्वं निर्गुणात्त्वयोर्मापातेन न वा प्रतीयमानेन न

वि. मी.

२४

मेरासाधर्मप्रतीतिरस्ति। नैवदोषः। तत्राप्यात्यन्तिकत्वस्ताभाविकत्वादिवर्धेन प्रतीयमानेन नमो
साधर्म्यप्रतीतेः। अन्यथा यथाशब्दोदितस्य सादृश्यस्य सर्वथानिरालम्बनत्वप्रसङ्गात्। एवं पूरा
दिगृहाहता॥ लुप्रास्तविधा वाचकलुप्राधर्मलुप्राउपमानलुप्रावाचकोपमानलुप्राधर्मोपम
प्राधर्मवाचकलुप्रावाचकोपमेयलुप्राधर्मोपमानवाचकलुप्राचर्त्ति। क्रमेशोदाहरणानि॥ दे
गौरं हवमारुक्षोः पादापरां उग्रहपूतपृष्ठम्। प्रवेहि मां किंकरमृदुमूर्तेः कुम्भोदरं नामनि
तुल्यम्॥ अत्र कैलासगौरमित्यत्र वाचकलोपः। निकुम्भतुल्यमित्यत्र धर्मलोपः। वाचकलोपः
वचसमासविधायकशास्त्रकृतः। धर्मलोपस्तैवच्छिन्नः। प्रभावादिनानिकुम्भतुल्यमित्यत्र

शक्यत्वात्॥ यच्चो रणामस्य च समागमो यच्च तैर्वधोऽस्य कृतः। उपनतमेतद्वकस्मादासीत्। काकता
लीयम्॥ इत्यत्र काकतालशब्दोदितिविषये काकतालसवेतक्रियावर्तिनौ। तेन काकगमनमिव
तालपतनमिव काकतालमिति श्वार्थे समासाच्चतद्विषयात्। इति शापकात्सु सुपेति समासः। उप
पमेयं क्रमेशोदेवदत्तागमनं दस्युपनिपातश्च। तेन देवदत्तदस्यु समागमः। काकतालसमागमशब्दो
तिफलति। ततः काकतालमिव काकतालीयमिति द्वितीये श्वार्थे समासाच्चतद्विषयात्। इति शाप
यः। ततश्च पततातालफलेन यथा काकस्य वधस्त्वस्य वध इत्यर्थः। य
दाहभगवान् भाष्यकारः। एवमर्हि द्वाविमावर्थौ काकागमनमिव तालपतनमिव काकताले काक

वि. मी.

२५

तालमिव काकतालीयमृति. तच्च विवर्तते कैयटेन। तत्र काकागमनं देवदत्तागमनस्योपमानं।
लपतनंदस्यूपनिपातस्य। तालेन तु यः काकस्य वधः स देवदत्तस्य दस्युना वधस्योपमानमिति। अ
उपनत्वं च समातो धर्मः। तदा ह वृत्तिकारः। तेन काकतालीयेनामा कल्माडुपनते चित्रीकरणा
इति। ततश्चात्र काकागमनतालपतनसमागमनरूपस्य पततालकृत काकवधरूपस्य
स्यानुपादानात्। प्रत्ययार्थोपमाया मुमानलोपः। समासार्थोपमायां वाचकोपमानलोपः।
किमिति बुभो वेयमिदम्। इति तृतीयपादपाठे प्रत्ययार्थोपमायां धर्मोपमानलोपः। समासार्थोप
मायां धर्मोपमानवाचकलोपः। अत्र धर्मलोपमात्रमैच्छिकम्॥ यत्वं पालयसे धर्मं हृत्वा वनियसे न

च। स वैराघवशाई लधर्मत्वा मभिरक्षतु॥ अत्र राघवशाई न इवेत्यर्थे उपमितं व्याघ्रिर्हि भिसामान्या
यागे इति समासे धर्मवाचकयोर्लोपः। अत्र वाचकलोपवद् धर्मलोपोऽपि शास्त्रीयः। सामान्य
योगः स वै तत्समासा सनात्। धर्मवाचकलुप्तायां धर्मलोपस्यैच्छिकत्वमपि संभवति। पृथा
॥ नृणां ये सेवमानानां संसारोऽप्यपवर्गति। तं जगत्य भजन्मर्त्यश्च चन्द्रकलाधरः
अत्रापवर्गश्चाचतीत्यर्थेऽपवर्गतीत्यत्राचारार्थस्य क्तिपो लोपाद्वाचकवद् धर्मस्यापि लोपः
। चञ्चेत्यत्र चञ्चा नृणां पुरुष इवेत्यस्मिन्नर्थे इवेति कृतो इति विहितस्य कौतुल्यमनुस्ये
तिलुचिधानाद्वाचकलोपो धर्मलोपश्च। अस्य श्लोकस्य॥ यदज्ञानां सुखमयः संसारोऽप्यपवर्गति।

वि.मी.

२६

तंशंभुमभजन्मर्त्यश्चैवात्महिताकृतेः॥ इतिपठेनोभयेत्रापिधर्मस्यश्रवणामपिसंभवे
रूपयौवनलावण्यस्यहनीयतरकृतिः॥ परतोहरिराक्षीणामेवप्रव्यायुधीयती॥ अत्र
कोपमेययोर्लोपः॥ रूपयौवनैत्यादिस्वविशेषणसामर्थ्यात्स्वात्मानंउच्ययुधमिवाच
स्यार्थस्यगम्यमानत्वात्स्वात्मानउपमेयस्यलोपः कवेरैच्छिकः॥ नचैवइत्युपमेयस्योप
स्तीतिशङ्काम्॥ तस्यकर्मविभक्त्यभावेनउच्ययुधीयतीत्यत्रोपमोपमेयासमर्पकत्वात्
हरिरास्याक्षिणीइवायतेअक्षिणीआसामित्यस्मिन्नर्थेऽनुसिद्धेहरिराक्षीणाप्युच्यते
पमानवाचकानांलोपः॥ सर्वोऽप्ययसप्तस्युपमानपूर्वपदस्यइत्यादिशास्त्रकृतस्वलोपः॥ इत्युक्तं

शित्पासंगृह्यास्माभिस्त्रिख्यने॥ यस्याज्ञाशिरसोऽद्यतेसुमनसावन्दैर्य
रानिवज्जनान्यस्याश्रुवद्वैभवम्॥ हृद्यंशेवधिनासमंहृदिभजन्त्यानन्दसा
सन्नवप्रयेतस्मेनमःसंभवे॥ यत्रवद्विधापिपूर्णादर्शिता॥ तत्रप्रथम
तीयवाक्येसमासगाश्रौत॥ इवेनित्यसमासेविभक्त्यलोपःपूर्वपदप्र
कृष्टवचनेनतपश्रुतिवेत्यस्यसमासपदत्वात्॥ तृतीयवाक्येतद्विज्ञाश्रौत॥ अत्रनान्येव
मय्यदितेतत्तत्संभवइतिसूत्रेणोक्तार्थेविहितत्वात्॥ हृद्यंशेवधिनासमंहृदिभजन्ति॥ इत्यत्र
मात्रार्थी॥ आनन्दसारेणमंइत्यत्रसमासगाभार्थी॥ हृद्यमिति विशेषणमत्राप्यपेक्ष्यते॥ अ

चि.मी.

२८

लुंवेवस्मान्प्रणी। शशिवदित्यत्रतद्विनगाच्चाथी। तत्रत्यवनेः तेन तुल्यं क्रिया चेदतिः इति तुल
दित्यत्र॥ मूर्तिर्यथानवसुधावलभिन्मणीवकराप्रभासुसदृशश्चन्द्रास्तद्विडिः। शश्वत्सिक
नानिभेपदमज्जदेश्ययस्येयमेऽलुहदिदेवतसार्वभौमः॥ अत्रपञ्चविधापिधर्मलुप्राप्तदृशिना।
मूर्तिर्यथानवसुधेतिवाक्य॥ वलभीन्मणीवकराप्रभेति समायाश्रीती
दिक्रियाप्रयोगेसैवसाधारणो नर्मइतिधर्मलुप्राप्तभवेत् अतस्तदप्रयोग
तेनसंभवति। षष्ठीसमर्थात्सप्रमीसमथादाश्वार्थेविहितस्यवने धर्मोपा
भावात्। तत्रवाच्यं देवप्रतिष्ठातौ इत्यधिकारे श्वार्थेविहितस्यतद्विनगाच्चाथी

काचि. त्रिभुवनस्योत्पत्तौ मूलसम्भवाचरणीत्यर्थे मूलसम्भायत इति कर्तृकपडि. कोटि. त
पतीत्यर्थे कोकिलालापिनीति शिोनौ कुवलयमिव श्यामलेत्यर्थे कुवलयश्यामलेति स
मेरावाचकलुप्रादृष्ट्या॥ प्ररणोपरिपोस्तनोतु मेचित्तमं न्यदपहाय चापलम्। यत्तु मा
तं न दृश्यते येन नापि सदृशं निशंभ्यते॥ अत्रयत्सममिति समासेयेन सदृशमिति वाक्ये
नलुप्रादिविधापि दर्शिता॥ इथाममभ्रमत्पहो मनःस्थिते मेहेश्वरे श्रुतोऽस्तितेन किं समः स्मृतो
थवास्तितत्समः। षडङ्गयत्त्वदसदातद्विपद्गुणद्वयेचकोरकीयतुस्थिरंतदानने शशिप्रभे॥
अत्रावशिष्टाः षड्विधा अपिलुप्राप्रदर्शिताः। तत्र द्वितीयपादे वाक्य समासयोर्धर्मोपमादृष्ट्यादिति

वि.मी.
३०

धातुतीपादेकिस्मासयोर्धर्मवाचकलुप्रादिविधाचकोरकीयत्वितिवाचकापनेयलुप्राः शशिप्रभ
इतिधर्मोपमानवाचकलुप्राचक्रमेणदृष्टव्या॥स्वमयंपूर्णालुप्राविभागोवाक्यसमासप्रत्यय
विशेषगोचरतयाशब्दशास्त्रव्युत्पत्तिकोशलप्रदर्शनमात्रप्रयोजनोत्तरीवालंकारशास्त्रेयु
यतामर्हति।नवालुप्रातामयंसामस्येनविभागः।तथाहि धर्मलुप्रावाक्यसमासतद्विनेयुदशि
ताद्विभविऽपिदृश्यते।पदुपदुर्देवदत्तः इति॥अत्रहिप्रकारेणवाचनस्यइतिसादृशेपिभावंविधा
नात्।पडु शब्दार्थः।योहिशास्त्रादिवपदुरेवपडुवदभिनयतिसञ्च्यते।पडुपडुरितिनावादि
मंवाकोधर्मलुप्राक्रमवारयवडुत्तरेषुइतिसमाससद्भावविधानेनैकपयसिद्धेः।अतस्वन्समासे

अपिधर्मलुप्रेयम्।वाचकलुप्राणिनिविनाकैश्चित्त्वद्विधादर्शिता।णिनिनासहापरैः सप्रविधिः।किन्तु
द्वितयोरपिदृश्यते॥यद्वक्तानांलुखमयःसंसारेऽप्यपवर्गानि।तंशंभुमभजन्मर्त्यश्चज्वेद तांते
॥इतिविवृतमेतदधस्तात्।वाक्यसमासयोरुपमानलुप्रापिदर्शिता।उपनतमेतद्वक्त
कतालीयम्इतितद्विनेऽपिदृश्यते।वाचकोपमानलुप्रास्वरूपतएवतोदाहृता।सापिद
भितिप्रकृतिभूतेसमासेदृश्यते।धर्मोपमानलुप्रापितद्विनेकाकतालीयमित्यत्रदृश्यते।धर्मवाचक
प्राक्किस्मासयोरिवतद्विनेऽपिदृश्यते।तंजगत्पभजन्मर्त्यश्चन्वाचन्दकलाधरम्इतिहिप्राउ हा
हृतम्।तस्मांलुप्राविभागेदिश्यान्नप्रदर्शनमेवेदंप्राचीनतुसामस्येनविभागः।एवान्येकाव्यालोका

वि.मी.

३१

दिव्यपमायां प्रकारभेदादर्शितास्ते सर्वे ते चैव दृष्टव्याः। दर्शिताश्चैव ह्यपिलेशतोऽसंख्यविचारतत्त्वा
वे। रूपकप्रकरणोच्चास्याः प्रकारभेदान्काश्चित्प्रदर्शयिष्यामः। पुनश्चैवमुपमासंक्षेपतत्त्वः ॥
कचित्स्ववैचित्र्यमात्रविश्रान्तायथाः सक्छिन्नमूलः क्षतजेनरेणुः इत्यादौ। कचिदुक्तार्थोपपाद
पणयथाः अनन्तरत्र प्रभवस्य इत्यादौ। यथावा ॥ विश्रद्धया तद्दोषः स्ववधाय खलस्य ॥ एकोप
रः। वनतरुभङ्गध्वनिरिव हरिनिद्रातत्करः करिणः ॥ कचिद्यज्ञप्रधानासाद्यज्ञस्य स्तुतंकार
रसरूपतया चैव विधा त्रिविधा। तत्र वलुध्वनिर्यथा ॥ दर्पांश्च गन्धगजकुम्भकपादकू ॥ संक्रांति
प्रयनशोणितशोणारोचिः। वीरैर्व्यलोकियुधिकोपकषायकान्तिः कालीकदक्षश्वयस्य करेह

पाणः ॥ अत्र कृपाणां स्य कुपितकालीकदक्षसादृश्यवर्णनेन सकलरिपुवलक्षयः क्षणादेव करिष्य
त इति वस्तु व्यज्यते। अलंकारध्वनिर्यथा ॥ यशसितवविकसितेनृपहिमकरकिरणान्तरा
ले। भ्रमरश्च पुराऽरीके विराजते विष्णुपदमेतत् ॥ अत्रोपमालंकारेण यशसपुरा ॥ वदुल
स्य गगनस्य च भ्रमरवदल्यत्वस्य प्रतीतेरश्रयाश्रयिणी रत्नानुरूपलक्षणाऽधिकारः ॥ नी ॥
ते। रसध्वनिः वागर्थो विवक्ष्यतादावुद्भूतः ॥ कचिदेकत्रैव त्रिविधोऽपि ध्वनिर्दृश्यते यथा ॥ पश्य
च नलिनीपत्रे वलकापरिदृश्यते। हरिन्मणिमये पात्रे शुक्तिः केव प्रतिष्ठिता ॥ किमावयोः सं
केतस्यानंभविष्यतीति प्रष्टुमनसोजनसमक्षमपृच्छतश्च प्रच्छन्नकासकस्याभिप्रायमिच्छि

वि.मी.

३२

नेन विहितवत्याविदग्धायाः संकेतस्थानं सूचनार्थं मरुतं च नम् । अत्र पञ्च । स्थितवलाया
मरुतपात्रप्रतिष्ठितशुक्तिकासादृश्यवर्णनेन तस्यास्तद्वन्निश्चलत्वप्रतीतेरभ्युपगम्यते
न तत्प्रदेशस्य निर्जनत्वं व्यज्यते इति वलुध्वनिः । ततश्च तदेव संकेतस्थानमावयोरिति प्रकाशयति
संलक्षितसूक्ष्मार्थप्रकाशनरूपसूक्ष्मालंकारध्वनिः । एवं तदभिप्रायानुरूपवर्णनं परस्परं
तिभावो व्यज्यते इति रसध्वनिश्च । न तुरसादिध्वनिरसंलक्षकमस्ति प्रसिद्धिः । कः न तस्या
नुरणनेन व्यज्यतो च ते । मैवम् ॥ यत्र विभावाभावादिवशादासुभाविनी रसाभिव्यक्तत्वात्
क्षकमताः । अन्यत्र तुरसादिध्वनिरपि संलक्षकमस्ति । तदुक्तमभिनवगुप्तादायैः ॥ व

कामदेहदहनप्रोद्भूतनेत्रजलज्वालातीभरभासुरेपरिपावसंगतं कौतुकम् ॥ अन्यत्कं प्रपञ्च
तोऽशक्या न्यवलुकरणात्मको विशेषालंकारः । उक्तरूपं त्वं पश्यतो यथोक्तविशेषराविशेष
रिप्रदर्शनमासीदिति निवन्धनात्करणात्प्रक्रिया सामान्यात्मनो दर्शनेऽपि सद्वावायः । यमर्थो न
वाच्यस्तथापि तस्मिन् कौतुकास्तमयवर्णनाद्यः । तेन तदा त्वं तथाभूतपरिपरिवस्थितः । शीतुमा
व्यज्यते । एवं मुपमादिगुहाहता । अथोपमादोषाश्चिन्त्यन्ते । न्यूनत्वमधिकत्वं लिङ्गभेदो वचनभेदो
ऽसादृश्यमसंभव इत्यास्याः षड्दोषा नाहुः । तत्रोपमेयादुपमानस्यापक्वत्वं न्यूनत्वं । उक्त्वमपि
क्यम् । द्वयमपि जात्याप्रमानेन धर्मतो वेति प्रत्येकं त्रिविधं । तत्र जातिप्रमारागतन्यूनत्वधिको मथा ।

वि.मी.

३४

चरागलैरिवयुष्माभिः साहसं परमं कृतम् । वह्निस्फुल्लिङ्ग इव भातरयंच कालि ॥ अथ यथा स गार्ह नृ
कवाको विराजते । युगादौ भगवान्नेधा विनिर्मितुरिव प्रजाः ॥ पातालमिव नाभिले पर्वता वितचक्रमो ॥
वेणीदण्डः पुनरयं कालीन्दीपात संनिभः ॥ अत्र चारागलादिभिरुपमानैः प्रकृतोऽर्थोऽन्यतमेव कद
र्थितः इत्यनुचितार्थतायामिमे न्यूनत्वाधिकोपर्यवस्यतः । धर्मतो न्यूनत्वाधिको नुहीनाधिकपदत्व
रूपौ दोषौ । यथा ॥ समुनिलाश्रितो मौञ्जा कृष्णाजिनपटं वहन् । व्यराजन्नीलजो मन्त्रभागाश्चि
इवो शुमान् । सपीतवासा प्रगृहीतसाज्जो मनोऽभीमं वपरात कृष्णः ॥ शतहृदे नृ पथवान्निश
यांसं सज्जमानः शशिनेव मेघः ॥ अत्राद्य उपमानस्य मौञ्जीप्रतिविम्बलडिह्यक्षराधनो निवडुशति

न्यूनत्वम् । द्वितीये उपमेयस्य शङ्खादेरनिर्देशेन शशिनो ग्रहनमतिरिच्यत इत्यादिकम् । इत्येव
नभे दोषः यथा ॥ भाग्याभावात्करस्योऽपि चिंतारत्नमिव चतः । सक्तवो भक्षिता देवशुद्धाः कुलनधरा
॥ इमौ प्रक्रमभङ्गात्तर्भूतौ । कथंचुतत्वादिरत्नसाधारणधर्मो भवितुं नार्हति । उपमानो
यत्र लिङ्गवचनसारूप्यं तत्रैवास्पसमन्वयेनोभयान्वयाभावात् । तथा चोपातविशेषादि
पमानत्व उपमेयत्वं वा भवेत् । प्रतीयमानेन तु धर्मान्तरे नोपमानिर्वाह्यात्पात् । ततश्चोपमानोपमे
ययोः कस्यचित्सविशेषनत्वमन्यस्य नन्येवं विशेषणप्रक्रमभङ्गरूपता ॥ केचित्तु कालपुरुषलोद
र्थादिभेदेन विदोषमाहुः । यथा तस्यापनोदायफलप्रवृत्ता उपस्थितायामपि निर्व्यपेक्षः । तत्पक्षादि

विमी.

३५

वैदेहसुतां परस्तां समुदने मिति पितुराज्ञयेव ॥ अत्र समुद्रानेमि मत्तजमित्यन्वेति न तु प्रक्षामीति ॥ प्र-
वर्भेदो यथा ॥ शरीरमात्रेणानरेन्दतिष्ठन्नाभासितीर्थं प्रतिपादितं द्विः ॥ आरण्यकोपार्तफलप्रस्ता-
स्तन्वेनतीवारश्वावशिष्टः ॥ निवारं भाभातीत्यनेतीनत्वाभासीति ॥ विद्यादिभेदो यथा ॥ असा-
स्यमन्यत्पुनरुक्तभूतं श्रेयांसि सर्वाण्यधिजगुस्त्वस्ते ॥ पुत्रलभस्वात्मगुणारूपं भवेत् ॥ अंभव-
तः पितेव ॥ भवन्तमलभवेत्यन्वेति न तु लभस्वेत्याशीः ॥ असादृश्यासंभवाद्युपमाया मनुचिन्ता
र्थतायां पर्यवस्यतः ॥ असादृश्यं यथा ॥ गुणामिकाव्यशशिनं वितता रश्मिम् ॥ काव्यस्य शशि-
नासादृश्यमप्रसिद्धम् ॥ यद्यथानोरश्मिनां च सादृश्यं प्रसिद्धं स्याज्ज्ञातदीयविश्वप्रतिविम्बभावेन

काव्यशशिनोः सादृश्यमप्रसिद्धमप्यानीयेत न च तदप्यस्ति ॥ यथावा ॥ रश्मिविन्ध्याचलः सान्द्रकुञ्जो
ध्वसितनिर्हरः ॥ भालेक्षणास्फुरद्दहिशिखाद्ये पश्येत्पूरु ॥ असंभवो यथा ॥ निपेतुरप्यादिव तस्य
दीप्ताः सराधनुर्मण्डलमध्यभाजः ॥ जाज्वल्यमानाश्च वारिधारदिनार्धभाजः परिवेष्टिरो ॥ ज्वल-
न्त्योऽम्बुधारः सूर्यमण्डलान्निव्यतन्पोनसंभवन्तीत्यसंभवः ॥ केचिदुपमानप्रसिद्धिं पृथग्देवमाहुः यथा
॥ वाय्वादिग्धेक्षणावकुंजरुणाः परिदृश्यते ॥ तुषारसिक्तच्छदनं तरङ्गिराश्वोत्फलम् ॥ अत्र वाय्वादि-
ग्धेक्षणां तुषारसिक्तच्छदनमित्यनयोर्विन्धप्रतिविम्बभावेन सादृश्यसंभवेऽप्युत्पलस्य मुखं प्रत्युप-
मानत्वाप्रसिद्धिरेव दोषः ॥ अथैवांदोवाराणामथासंभवमपवादाः प्रदर्शयन्ते कविसमयसंमतेषु ना-

वि.मी.
३६

न्याप्रमाणो न च न्यूनत्वाधिको न दोषो यथा ॥ तदा न न समश्च न्यूनत्वं न च दानेन नम् । द्य
सदृशं मध्यं द्यारु क संनिभम् ॥ अद्वयवि समयप्रसिद्धिर्न किं विद नोचितम् । उपमेयोप
कधर्मोपादानस्यैकैकधर्मकानेकोपमार्थत्वेन वा साधारणधर्मवत्तासंपादनार्थत्वेन
पविशेवलाभार्थत्वेन वा विधान्तरेण वा प्रसूतकार्यान्तरार्थत्वे धर्मतो न्यूनत्वाधिको
क्षीरोदवेलेव सफेन उज्जापर्याप्तचन्देव शरित्रियामा । न वं न वं शौमनिवासिनी सा नूद्ये
मादधाना ॥ इत्यत्रोपमेयगताधिकविशेषनोपादानस्यैकैकविशेषणकानेकोपमानार्थत्वात् ।
येदवेलाच सफेन उज्जापर्याप्तचन्द्राच सरत्रियामा । अथवा शौमनिवासिनीता वचनं पराम

दधाना ॥ इत्यस्यैव श्लोकस्य पाठे उपमानगतानेकधर्मोपादानमेकैकधर्मकोपमादयार्थं । मेत्युमा
नस्य धर्मतयाधिकान्न दोषः ॥ इति विज्ञापितो राजा ध्यानस्तिमितलोचनः । क्षणमात्रमृद्विस्तथो सु
मान इव हृद् ॥ अत्र विज्ञापितविशेषणं ध्यानस्तिमितलोचन इति साधारणधर्मवत्तासंपादनार्थं
ति न्यूनत्वेन दोषः ॥ न्यानि नादमभिगृह्णतीत्योः प्रादुरासवहुलक्षपाछविः । ताडका वलकपाल
क्रणलाकालिके वने विगवलाकिनी ॥ अत्र निविडेति विशेषणं कालिकायां बहुलक्षपाछविर्नि
धारणधर्मवत्तासंपादनार्थमित्याधिको न दोषः ॥ अतिथिनामका कुत्स्यात्पुत्रमापकुष्ठद्वती । पृथु
शामिनीयामात्यादमिव चेतना ॥ अत्र अतिथिनामेति विशेषणं धर्मस्वरूपविशेषलाभार्थमित्यादि

वि.मी.

३७

कंपनदोषः॥ रसनागणपेकरसंयथादिव्यं पयोऽभुते। देशदेशगुरो सेवमवस्थास्त्वम
अत्रदिव्यमिति विशेषधर्मविशेषलाभार्थमित्यधिकत्वेन दोषः। एवं प्रकृतकथासंघटन
कार्यान्तरत्वेऽपि दुव्यम्। एवं च प्रस्तुतकार्योत्तरोपयोगरहितानां विम्वप्रतिविम्वभावेऽपि तत्त
कप्रयोजनतया संभाव्यमानानामुपमेयोपमानविशेषणानां प्रतिविशेषणानिर्देश एव न
दोषः॥ कार्यान्तरार्थानामप्युत्तगामितया विशेषणानिर्देशेन वा साधारणीकरणोत्पत्तिको
निनादमभिगृह्णतीति श्लोके ज्यानिनादमभिगृह्णतीत्युपमेयविशेषणताडकात् स्व
याप्राप्त्यर्थमथ ममभिदत्तवतीरमेणाहतेति स्त्रीवधानौचित्यपरिहारार्थत्वेऽप्युपमानसाधारण

इत्यत्यन्तविलक्षणात्वात्। अतएवात्र तृतीयसब्रह्मचारिव्यवच्छेदरूपं फलमपि न सिद्धति। एक
धर्माश्रयेण परस्परसाम्ये वर्णमाने सूनयो रस्मिन्निवर्त्ये तृतीयः सब्रह्मचरीनास्तिति फलति। क
स्मिन्निवर्त्ये तृतीयः सब्रह्मचरीनास्तिति फलति। क
स्मिन्निवर्त्ये तृतीयः सब्रह्मचरीनास्तिति फलति। क
व्यवच्छेदार्थं भवतीति हितफलकत्वे वीजम्। न चैतद्धर्मसाधारण्यश्च धर्मभेदेऽपि न भवति
भिर्गगनस्य भूतलसादृश्यवर्णनेन भूतलस्य मेघाकारैर्गजैर्गगनसादृश्यस्यार्थतः सिद्धमात्र
पिच। पितासमाश्रयनतत्परेणापुत्रेणापुत्रीसयथैव तेन। पुत्रस्तथैवाधिकवत्सलेन सतेन
तृमात्वभूव॥ इति व्यत्यसधर्मविम्वप्रतिविम्वकोपमायामतिव्याप्तिः। अत्र हि पुत्रः पिता

वि.मी.

४९

उपमेयोपमानभूतौ धर्मिणौ । तयोस्तावेव व्यत्यासेन पितृमत्वं उचित्वमिति साधारणधर्मको
तयोपात्तौ । तयोश्च विप्रतिविम्बरूपसाधारणपादको धर्मो मनुविनिप्रत्ययोपात्तं प्राशस्त्यम्
सायां ह्यत्र तौ प्रत्ययौ पित्रापितृमानिति सम्बन्धमात्रस्यावक्तव्यत्वात् । एवं च पुत्रस्यापि तु
पितृमत्वं पशस्तपुत्रवत्त्वं च विम्बप्रतिविम्बकरन्वितेन वस्तुप्रतिवस्तुभावेन साधारणधर्मशक्ति
म्यते । तयोश्च पितापुत्रयोः प्राशस्त्यप्रतिपादके अधिकवत्सलेन समाराधनतत्परेणेति च विशि
ष्टरो । ततश्च धर्म्युपमायां यः पितापुत्रस्योपमानं स एव तस्य तदुपपादके विम्बप्रतिविम्बति
उपमेयशतिलक्षणास्य वर्तनं तावत्स्पष्टम् । न चेयमुपमेयोपमा । पुत्रपित्रोर्धर्मिणोरुपमाया

शक्तपितृमत्वं प्रसक्तपुत्रवत्त्वं च वस्तुप्रतिवस्तुभावेन विम्बप्रतिविम्बभावकरन्वितेन साधारणो ध
र्मः । पितापुत्रयोर्धर्मकोटिनिविष्टयोर्वात्सल्यभक्त्यतिशयकृतं प्राशस्त्यमनुगतसाधारणधर्म
तिपूर्वोदाहरणसारूप्यात्समुच्चयोपमयापुत्रोऽपि पितृभक्त्या प्रशस्तः पितापि पुत्रद्वारा न स्येन
स्तत्पर्थलाभेऽपि तृतीयसवस्तुचारिव्यवच्छेदात्ताभाच्च ॥ न चात्र शब्दद्वयादियुक्तपर्यायद्वय
भावात्पर्यायविशेषणो नैवातिव्याप्तिरिति स्पष्टादिति वाच्यम् । वाचकक्षायां पुत्रपित्रोरुपमानं
काक्षायां पितापुत्रयोरिति पर्यायद्वयसत्त्वात् । न हि पर्यायद्वयस्यापि वाच्यत्वमत्र विवक्षितम् ॥
येनेव शब्दद्वययुक्तपर्यायद्वयाभावद्वितीयातिरिक्तस्येत । तथा सति हि व्याप्तिरुपमेयोपमासाधारणं

चिमी
४२

नस्यादित्युक्तमानवाचधर्मैरावेपमाधर्मयोस्तु उपमातोपमेयसाधारणार्थमभेदस्त्वपि नोप
मेतिवाच्यम् ॥ नलिन्याश्चतत्त्वज्ञास्तस्याः उपमतिवाननम् ॥ मयामधकरेणोवपायेपाठमन्त्रः ॥
दौविम्बप्रतिविम्बभावापन्नयोस्तन्वीनलिन्यादकल्पमायाअदृशं न धर्मयोः सादृश्येन नोप
करणास्याप्युपमाप्रयोजकत्वात् ॥ तस्मात्तत्रातिव्याप्तिशङ्कादुर्वारि ॥ अतोऽप्यपन्नमेवे
ते ॥ अत्रब्रूमः ॥ अन्योन्येनोपमाबोधाव्यक्त्याहृत्यनरेणावा ॥ एकधर्माध्यायास्यास्तान् नोपमा
ता ॥ अन्योन्येनेतिविशेषणान्नरसनोपमायामतिव्याप्तिः ॥ व्यक्त्याहृत्यनरेणावाव्याप्तविशेष
चनोभयविश्रान्तसादृश्योपमायामतिव्याप्तिः ॥ परस्परप्रतिक्षेपकविकल्पार्थेनवाकारेणादिय

स्परप्रतियोगिकत्वविशिष्टोपमातद्विषयतत्पन्नरनिरपेक्षव्यक्तिबोधातद्विषयव्यक्तिनिरपेक्षतत्पन्न
रबोधावाभवतिसोपमेयोपमेतिपर्यवस्यति ॥ ततश्चोभयविश्रान्तसादृश्योपमायामन्योन्यप्रतियो
गिकत्वाशेषाक्तिः सादृश्यरूपोपमांसेहृत्यनरमितितयोः करन्वितत्त्वान्नातिव्याप्तिशङ्का ॥ सामान्य
लक्षणसिद्धि ॥ व्यक्तिहृत्यनरयोरन्यात्पत्वेनकोटीकृतयोर्ग्रहणम् ॥ एवंहितयागृहीतउभयगा
नरान्तरापेक्षव्यक्तिबोधायामनलंकारभूतायाव्यक्तिनिरपेक्षतत्पन्नरबोध
कायांलक्षणमनुगतंभवति ॥ यद्यपिव्यक्षायामप्युपमेयोपमायांशङ्कसहकारित्वे
रप्यपेक्षितत्वात्तत्त्वमिवजलंजलमिवखम् ॥ इत्यादौवाच्यायामपिगम्यता ॥ अथाधर्मा

83

[illegible]

स्यैवोपमानोपमेयभावे निवर्द्धेऽपि तस्य विशेषणसंक्रांतिकल्पने पाण्डोऽयमेव सार्वभौमिकलक्षणः इत्यादि
नामपि हारनिर्गुणदीनामेवोपमानोपमेयभावः स्यादिति विम्वप्रतिविम्वोदाहरणमात्रविलोपप्रकार-
गात्ररामरावरायोयुद्धमृत्पादावभेदेऽप्युपमानोपमेयभावमभ्युपगच्छतामलंकारिकारिकाणां
विशेष्यवाधस्यापरिहरणीयत्वाच्च । तस्मादत्र विशेषणोहि इति न्यायोपन्यासो वाक्यमीमांसका-
नां शोभते नालंकारमीमांसकानाम् । वाक्यमीमांसकास्यभेदेऽपमानोपमेयभावेति दर्शयन्नासी-
ति मन्त्यमानारामरावरायोयुद्धमृत्पादावयवस्य पूर्वयुक्तनयुद्धमुपमानम् । एतत्कल्पगगनस्य
कल्पान्तरगगनमुपमानं । पादिकल्पयन्ति । तस्मादलंकारिकमते एतेष्वेकस्यैवोपमानोपमेयभा-

वि.मी.

४६

वशितिलक्षणातिव्याप्तये चेत्। अत्र इमः॥ स्वः नोपमायास्यादनुगामेकधर्मिका। अन्यत्वं
मध्येयोऽयमनन्वयश्चेत्। स्वस्य स्वेनेति विशेषणं। उपमेयोपमायां रसनोपमायां च नातिव्याप्तये
नुगामेकधर्मिकेति विशेषणं। इहाहृतोपमाविशेषेण नातिव्याप्तिः। यद्यपि तेनैवपिसमांशमप्यपे
इत्याद्यंशोऽनुगामिधर्मप्रवेशः। तथाप्येकोनभवति। धर्मार्थकामावरणादिविन्वपतिविमलभावक
रन्वितत्वात्। अतएवैकग्रहणमप्यर्थवत्। अन्यत्वं नामध्येयश्चित्तनलक्षणात्तर्गतम्। किंतु स्वे
नस्वस्योपमाप्यनुगामेकधर्माचेदेवानन्वयो नान्यथेत्यत्रोपपत्तिमात्रपरम्। धर्मोक्तेहि स्वस्य स्वे
नोपमानान्वेति नन्वयश्च अन्यत्वं नामभवति। अनन्वयार्थनिवचनवशाच्चात्रोपमत्वं ध्यातनफल

हृश्यमूलकवस्त्वन्नरस्मृतिव्यमविशिष्टम्। अतएव सदृशसदृशसाधारणार्थतया लक्षणात्
स्वन्नरग्रहणमर्थवत्। सौमित्रेननुसेव्यतां तरुतलंचराडंसुरुज्जृम्भतेचराडोशोर्निशिवत्। वार
घुपतेचन्द्रोयमुन्मीलति। वत्सेनद्विदितेकथं नुभवताधनेकरुंयतः। वासीदेयसिद्धिः।
नयनेचन्द्राननेजानकि॥ अत्रश्रुतकरुसंवेन्धिनस्तनयनस्यस्मरणान्नसदृशसीता नयनसृ
तिस्तत्सम्बन्धिसीतास्मृतिचेति। किंचेवाव्यञ्जाअलंकार्यभूताचातद्यावत्येधमव्यञ्जितविशे
षणम्॥ अत्युच्चापरितःसुरनिगिरयः। कारास्तथामोधयः। स्नानेतानपिविभ्रतीकिमपिनक्ताना
सितुभ्येनमः॥ आश्चर्येणमुहुर्मुहुः। सुतिर्नितिप्रसौमियावदुवः। लावधिभ्रदिमांस्मृतलवभुजोवा

वि.मी.
४८

चसतोमुदिता॥ सूर्यमानभूसम्बन्धितेभूदुजस्य स्मृतिर्नसादृश्यमूलैतेनात्रस्यगालेक... किं
उस्मृतेः संचारिभावस्यभूभृद्विषयसंज्ञायाः कृत्वात्ययोऽलंकारः॥ सतथेतिप्रतिज्ञायति...
मप्युमाम्। अथीन्द्रोतिमयान्तप्रसङ्गस्मरशासनः॥ अत्रचिन्तामूलास्मृतिः। विहितादृश...
कश्चिदलंकारः। एतदुभयव्यावृत्त्यर्थंसादृश्यमूलैतिविशेषणम्। स्वमेतेभेदाभेदसाधारण...
लाञ्छलंकारःप्रदर्शिताः॥ ॥इतिस्मरणालंकारः॥ अथाभेदप्रधानेषुप्रथमरूप... निरु...
रोपविषयस्यस्यादतिरोहितरूपिणाः। उपरञ्जकमारोप्यमानंतद्रूपकंमतम्॥ अत्रारोपविषयस्य...
त्यनेनोत्प्रेक्षातिशयोक्त्योर्व्यावृत्तिः। तत्रमुख्यादेरारोपविषयत्वाभावात्। अतिरोहितरूपिणाश्च

त्येनसंसेदहभानिमदपहुतीनोव्यावृत्तिः। तेषुसंदेहभान्यपहवैर्विषयस्यतिरोधानात्। एतत्तक
मीत्यनेनसमासोक्तिपरिणामव्यावृत्तिनयोर्हिनोपरञ्जकत्वंविषयेष्वताद्रूप्यापादक...
मासमासोक्तौव्यवहारमात्रसमारोपेणाताद्रूप्यप्रतीतेरेवभावात्। परिणामेऽप्यारोप...
वताद्रूप्यापत्त्याविषयस्यारोप्यमाणाताद्रूप्यापत्त्यभावादित्याहुः॥ अत्रेदंवि...
वसाययोःकीदृशंभेदमभिसंधायारोपविषयस्यत्यनेनोत्प्रेक्षाव्यावृत्तिरुच्यते। यदि...
चित्तोभिहितयोरभेद... आरोपः। विषय... नेमरसोनविषयिणासदप्रतिपत्तिर...
तिभेदमभिसंधा... मूलैव... तत्रनेमुखंचन्द्रतिविषयस्यमुखस... भिधान

चि.मी.

४८

ततन्निगरणाभाद नवाप्रिनिवारितैवस्मात् । तादृष्य प्रतिपत्तिरुपपत्तदभेदप्रतिपत्ति
रध्ववसाय इति तयोभेदः । चन्द्रः इत्यादि रूपके चन्द्रस्य यद्वपे चन्द्रत्वे तेन रूपवत्तमात्रं तुल्य
प्रतीयते । न तु प्रसिद्धचन्द्राभेदः । मुखमिषयायां चन्द्रः इत्याद्यतिशयोक्तौ तु तदभेदस्य प्रतीयते
इति चेत् । न । वेपरीत्य स्यापि वक्तुं शक्यत्वात् । न च वाच्यम् ॥ इन्दोरपि मृगाक्षीणां मुखे तु इति रिच्य
ते । निजरेः पीयमानोऽपि यः कदाचिन्न हीयते ॥ इति मुखचन्द्रस्य प्रसीद्धचन्द्राद्यतिरेकवर्णनं
तदभेदप्रतिपत्तौ न संभवतीति रूपके तादृष्य प्रतिपत्तिरेवेति । तथा सति हि सुधावद्गुणसैरु
पवनचकोरैरुत्सृतां ॥ किरन्मोक्षामच्छालवलि फलपाकप्रणयिनीम् । उपप्राकारयं प्रहिणु

नयनेन कयमनागनाकाशेकोऽयं गलितहरिणः । पाकरणाः ॥ अपरः पाकशासनः इत्याद्य
तिशयोक्तौ अपरश्च पाकशासनः इत्यादुत्प्रेक्ष्य । चन्द्रदेवप्रसिद्धचन्द्राद्यभेदप्रतिप
त्त्यभावेन तादृष्य प्रतिपत्तिरेव स्यादिति तयोभेदः । नवाप्रिनिवारितैवस्मात् । अ
थ तत्र प्रसिद्धचन्द्राद्यभेदप्रतिपत्त्यभावेऽप्युपपत्तिरपि तादृष्य प्रतिपत्तिः संभव
तीति चेत् । रूपकेऽप्येवं वक्तुं शक्यमित्यसंभवस्य निवृत्त्या स्मर्यात् । किंचतिशोहि तदुपि
इत्यनेन ससंदेहभ्रान्तिमत्तोरतिव्याप्तिवारणोऽपि नावेत्यतिव्याप्तिवारणम् । नेदं मुखं किंतु चन्द्रः
इत्यत्र मुखे मुखत्वाभावारोपस्य चाहार्यत्वेन विषयतिरोधायकत्वाभावात् । आहार्यारोपस्यापि

चिमी.
५०

निरोधायकत्वरूपकेऽपिलक्षणास्यासंभवस्यात्। उत्प्रेक्षाया अप्याहार्यसंभावना रूपस्या
तरुपिणा इत्यनेनैव व्यावृत्तिसिद्धावारोपविषयस्येति निरोधरास्यवैयर्थ्यं च स्यात्।
विषयस्य निगीर्णस्यतिरोहितत्वेन तस्माऽप्यनेनैव निरोधः। अपिच॥ त्वत्पादनं
क्तकमार्जनम्। इदं श्रीखण्डलेपेन पाराडरीकरणं॥ इति निदर्शनायाम्। तत्रोपमेय
वाक्यार्थे उपमानवाक्यार्थतादृशपारापेसद्भावात्। तत्रोपमेयस्य पदार्थस्य निरोधः।
थाप्यलक्तककृतत्वत्पादनं खमार्जनं श्रीखण्डलेपेन पाराडरीकरणमिति निदर्शनायाम्।
मतिव्याप्तिः॥ अष्टिदण्डो हरेरुर्ध्वमुत्क्षिप्तो वलिनिरोधः। तत्रोपमेयस्य पदार्थस्य निरोधः।

॥ इति रूपकेऽव्याप्तिश्च। यजुसरस्वती कण्ठभरणोक्तं लक्षणम्। यदोपमानशब्दानां गौरावृत्तिव्यापा
श्रयात्। उपमेये भवेद्वृत्तिस्तदा तद्रूपकं विडुः॥ इति। तदप्यतिशयोक्तावतिव्याप्तेः। मुखचन्द्र इति रू
पके चन्द्रशब्दस्य मुखे गौरासारोप्यलक्षणा। चन्द्र इत्यतिशयोक्तौ साध्यवसानलक्षणोत्पलंकारिक
सिद्धान्तात्। वस्तुतस्तु तिसयोक्तावेवलक्षणानतुरूपके इति शक्यं व्यवस्थापयितुं। तथा। अति
शयक्तौ विषयाभिधायिमुखादिपदा प्रयोगाच्चन्द्रादिपदेनैव तत्प्रत्यायनं कार्यमिति तस्याः। तत्रोपमेय
रावस्यमास्थेया। रूपके विषयविषयिणोः स्वस्ववाचकाभिहितयोरभेदप्रतिपत्तिः। संसर्गमर्यादयै
व संभवतीति किमर्थं तत्र लक्षणा। अशक्या च तत्र लक्षणामुपगन्तुम्। कथम्। मुखचन्द्र इत्यत्र ल

चिमी
५९

क्षरायामुखे प्रवर्तमानं चन्द्रत्वं केन मित्रेण प्रवर्तते ॥ मुखत्वेन वा मुखसाधारणकान्तिदि-
वाचन्द्रत्वेन वा चन्द्रसाधारणकान्तिविशेषेण वा मुखचन्द्रोभयानुगतकान्तिसामान्येन वा मुख-
तचन्द्रसादृश्येन वा ॥ नाद्यः ॥ मुखपदेन पौनरुक्त्यापत्तेः ॥ मुखत्वस्य शक्यासंवाधित्वेन न मि-
त्रेण लक्षणायोगाच्च ॥ अतएव न द्वितीयः ॥ न तृतीयचतुर्थौ ॥ मुखान्विति धर्मयोस्तत्र प्रवृत्तिरिति मित्र-
त्वायोगात् ॥ न पञ्चमः ॥ कान्तिमात्रमुखचन्द्र इत्यत्र कान्तिमत्पदेन पौनरुक्त्यापत्तेः ॥ नापि षष्ठः
॥ सादृश्यस्य शब्दप्रतिपाद्यत्वेनाव्यङ्ग्यत्वेन रूपकस्योपमापृथग्भावानुपपत्तेः ॥ अत्र च तत्र न रूप-
पकमिति सिद्धान्तविशेषाच्च ॥ तस्मादपके स्वस्वपदाभिहितयोर्विषयविषयिणोरभेदोक्तिः ॥

संसर्गमर्यादयेत्येव वक्तव्यमिति लक्षणासंभवोऽपि दोषः ॥ यद्यनुवक्तेन्दोतवसत्पयं यदपरः ॥ तांशु-
रुज्जंभते ॥ द्वौ चन्द्रौ जगतो राजन्सदिवित्वमहीतले इत्यादौ विषयस्य प्रसिद्धचन्द्राभेदोक्तिः ॥ मित्रेण
संभवतीति कथंचिदिन्द्रादिपदस्य विषये लक्षणा कल्प्यते ॥ तथापि कान्तिमात्रमुखचन्द्र इत्यादौ
काठकाध्यापकादिवत्संसर्गमर्यादयैवाभेदप्रतिपत्तिरिति संभवेनातिक्लृप्तलक्षणाश्रयणायान्न तत्रा-
व्याप्तिर्वज्रलेपायते ॥ अपि च ॥ सेतुः शैलेस्तथावद्भूः पूर्वजेतुं दशाननम् ॥ कंजेतुमघवन्वासियशश्च
न्दोपलैप्रभो ॥ चिरघत्कोतुकाविष्टं कल्पद्रुममुदीक्षितम् ॥ तन्मे सफलमघासीन्नेत्रं त्वय्यवले-
किते ॥ इत्यादौ व्यङ्ग्यरूपके चाव्याप्तिः ॥ अत्र साधेयवत्प्रभुं प्रति रावणावधाय त्वया सेतुं ददशतिनर्दि-

चि.मी.
५२

श्रमानेन वस्तुना त्वमेव राम इति रूपकं व्यज्यते। न च तत्र विषये गौरांगममस्ति। हि। यत्त्व- ॥ क
यता ममनेत्रेन चिरकाक्षितं कल्पवृक्षावलेकनं लब्धमिति प्रतीतम्। विशेषालंकार- ॥ त्वं म- ॥ त्वं
वृक्ष इति रूपकं व्यज्यते। तत्र कल्पवृक्षपदं प्रसिद्धकल्पवृक्षपरमेद्वनविषयलक्षकमिति। त्वं म- ॥ त्वं
कुमुदनाथेन कामिनी गराऽपाराडना। नेत्रानन्देन चन्देरा माहेन्दोऽदिगलंकृता ॥ इति शुद्धस- ॥ त्वं म- ॥ त्वं
रामूलकरूपके चाव्याप्तिः। तत्र स्यान्न्दहेतुत्वाद्दानन्दत्वरूपरां नत्वौपम्यात्। यत्वा- ॥ त्वं म- ॥ त्वं
विच्छिन्निविशेषादर्शनाच्छुद्धसारेपलक्षणास्थलेन कश्चिदलंकार इति। तदुक्तम्। गौराङ्गीक- ॥ त्वं म- ॥ त्वं
त्यादौ विच्छिन्निविशेषादर्शनेन गौरासारेपलक्षणास्थलेऽप्यलंकारत्वाभावप्रसङ्गात्। चिद्वि- ॥ त्वं म- ॥ त्वं

स्वभावापन्नधर्मविशिष्टतया विषयविषयिणोरुपादानमासावयरूपकेऽपि विशेषरूपरा- ॥ त्वं म- ॥ त्वं
गेवावयवेषुरूपनन्तत्त्ववयवविशिष्टरूपेन विशेष्ये। अङ्गिदराङ्गे हरेरुद्धमृत्पत्राप्यङ्घ्रिदराङ्गा- ॥ त्वं म- ॥ त्वं
लदराङ्गयोर्न विन्वप्रतिविन्वविशिष्टताः। तयोः प्रतीयमानेन श्यामलत्वविधानविष्टरु- ॥ त्वं म- ॥ त्वं
ष्टत्वाद्यनुगामिधर्मे गौवापमानोपमेयभावात्। किंतु विधानविष्टरकमलश्लिष्टत्वरूपरा- ॥ त्वं म- ॥ त्वं
धर्मवत्ता संपादनार्थं विशेषणविशिष्टतामात्रमुपमेयस्यातिरिक्त इति विशेषणान्ननिगीराविष- ॥ त्वं म- ॥ त्वं
यायामतिशयोक्त्यामतिव्याप्तिव्यञ्जकत्वेन। हरणेषु विषयिणा च काप्रयोगसंभवेऽपि विषयनिर्दे- ॥ त्वं म- ॥ त्वं
शः सार्वत्रिक इति न तत्राव्याप्तिः। नेत्रानन्देन चन्देरा माहेन्दोऽदिगलंकार- ॥ त्वं म- ॥ त्वं

चि.मी.
५४

त्येतदर्थकेनतद्वाहतिः। तत्रापिरूपकमित्येकावलीकारः। तत्राहं धर्मिमात्रपरं सत्त्वं
मा। अनिदुते निवेधास्पृष्टं इति विशेषणादप्युक्तौ नानिवा। ३५ कतमाहार्यता इत्युक्तं
यगोचरतामेतित्यनेन ससंदेहोत्प्रेक्षयोर्निश्चयस्यैवाभावात्। समासोक्तौ परिणामे च यथा
प्यागोचरत्वात्। समासोक्तौ व्यवहारमात्रसमारोपात्। परिणामे आरोप्यमाणास्यैव वि
गोचरत्वात्। भ्रान्तिमतिस्तः कल्पितस्य वा प्रवृत्त्यादिपर्यन्तस्य स्वारसिकस्यैव निव
हार्यत्वात्॥ अव्यक्ताविशेषणाच्चैतदेवालंकारभूतस्वरूपकस्य लक्षणाभिहितं सर्वमुच्यते। तच्च रूप
कं त्रिविधं। निरवयवं सावयवं परम्परितं च। निरवयवं केवलं माला चेति द्विविधं। सावयवं समस्तवत्

विषयमेकदेशविवर्तिचेति द्विविधम्। परम्परितं श्लिष्टाश्लिष्टशब्दनिवन्धनत्वेन द्विविधं सत्केवलं
माला चेति द्वैविध्याच्चतुर्विधम्। स्वमष्टविधोरूपकालंकारः। तत्र केवलं निरवयवं यथा॥ कुर्यात्वा
ङ्गानिस्तिमितयतिगीतध्वनिष्वयत्सखीकान्तोदन्तं भ्रतपिपुनः प्रश्रयति यत्। अनिदं यत्वा तेऽपि
तितद्दृष्टो वेद्यभिन्वां प्रवृत्तोऽस्याः स्पृक्तं हृदि मनसि जः प्रेमलतिकाम॥ मालानिरवयवं यथा॥ मोहं
यस्य तरङ्गिणी तरुणि मोत्कर्षस्पृहया क्रमः। कान्ते कर्मणा कान्ते नर्मयवमा मुञ्चासनावासः। विद्या
वक्रगिरां विधेरनवधि प्रावीण्य साक्षात्क्रिया प्राणाः पञ्च शिखरं वस्य जलनाचूडमणी सापि यथा॥ स
मस्तवत्तु विषयं सावयवं यथा॥ ज्योत्स्नानस्य च्छुराद्यन्तलाविप्रतीनाकास्थीनन्तर्धानवत्तरसिका

चि.मी.
५५

रात्रिकापालिकीयम्। दीपादीपंभमतिदधती चन्द्रमुद्राकपालेन्यस्तसिद्धाज्ज। परिमन्त्रे ॥
नस्पच्छलेन॥ एकदेशविवर्तितावयवयथा॥ प्रोठमौक्तिकरुचः पथोमुचाविन्दवः क
वन्धवः। विद्युतांनभसिनाज्जमरापेकुर्वतेस्मकुसुमांज्जलिभ्रियम्॥ अत्रनभसोतः ॥ मगउप
त्वेनरूपेनादिद्युतामर्थान्नर्तकीत्वेगम्पते। इत्येकदेशेरूपकस्यविशेषरावाच्यतया ॥ तनादि
दमेकदेशविवर्ति॥ श्लिष्टशब्दनिवन्धनेकेवलपरम्परितयथा॥ अलौकिकमहालोच ॥ कासि
तजगत्रयः॥ स्त्रयतेदेवसदृशमुक्तारत्ननकेर्भवान्॥ अत्रत्वमेवमुक्तारत्नमित्यारोपरापूर्वक
सदृशउत्तमान्वयस्वसदृशउत्कृष्टवेणुरित्यारोपइतिरूपकद्वयमपिसंभूतपरम्परामितिपरम्प

रितम्। वंशेश्लिष्टशब्दनिवन्धनेचतदेवमालापरम्परितयथा॥ विद्वन्मानसहंसवैरिकमलासं
कोचदीप्रद्युतेदुर्गामार्गरानीललोहितसमित्स्वीकारवैश्वानरासत्यप्रीतिनिधानदक्षवितय
प्राग्भावभीमप्रभोसाम्राज्यंवरवीरवत्सरशतेवैरिञ्चमुच्चैःक्रियाः॥ अश्लिष्टशब्दनिवन्धनेकेव
लंपरम्परितयथा॥ निरवधिवनिराश्रयंचयस्स्थितमनिवर्तितकौतुकप्रपञ्चम्। प्रथममि
हभवान्सकर्मनाथोजयतिचतुर्दशलोकवलिकन्दः॥ तदेवमालापरम्परितयथा॥ पर्यङ्कोर
जलक्ष्माहरितमणिमयः पौरुषाध्वेस्तारुसंग्रामत्रासताम्यमुरलपतिपशोहंसलीलाम्बुवाहः
। भग्नप्रत्यर्थिवंशीचराविजयकरिस्त्यानदानाम्बुपतः। स्वकृष्णसौविहसमिन्निजयन्नेमा

चि.मी.
५६

लवाखराडलस्य ॥ इदं वैधर्म्यं रापि दृश्यते । तत्केवलं यथा ॥ वावरावतो लाचनमार्गमाजोरने
स्य विजृम्भितस्य । शखक्षताश्च द्विपवीरजन्मावालाहुरागोऽभूदुधिरप्रवाहः ॥ मालारूपकं यथा ॥ सो
न्यामुमरुस्थलीसुजनतालेख्यघुभिर्निर्गणज्योत्स्नाकृशाचतुर्दशीसुरलतायोगश्च ॥ यथाच ॥
यैरेवापि डराशयाकलियुगे राजावलीसेवितातेषां शलिनभक्तिमात्रसुलभे सेवाकिय ॥ तलम् ॥
एवमदौ भेदारूपकालंकारस्य प्राचीनैः प्रदर्शिताः । एवं भेदा उपमाया अपि वक्तुं शक्यः । एकत्र प्र
दर्शितेन प्रकारेण संभवस्थलेऽप्यत्राप्युन्नेतुं शक्य इति न प्रदर्शिताः । तथा हि । वागर्थाविवर्तनं प्रकृतौ
इत्यादौ केवलानिरवयवोपमा । ज्योत्स्नेवनयनानन्दः इत्यादौ मालानिरवयवोपमा ॥ ततः प्रतस्ये कोवे

शंभास्वानिवरघुर्दिशम् ॥ शरैरुत्तरीवोदीच्यातद्भरिष्यन्नसानिव ॥ इत्यत्र समस्तावलुविषयसाधन
वोपमा ॥ नेत्रैरिवोत्पलैः पद्मे मुखैरिव सरः श्रियः । पदे पदे विभान्ति स्म चक्रवाकैः स्तनैरिव ॥ इत्यत्रैक
देशविबर्तिनि ॥ अत्यन्तरागिरामपि निपीतवसुसंचयम् । गणिके वापरदिशा प्रवृत्ता इति ॥ कासयन्
॥ इत्यत्राप्येकदेशे विवर्तिनी । पूर्वत्र विशेषणोपमायां विशेष्योपमागम्यते उत्तरत्र विशेष्योपमाया
विशेषणोपमेति भेदः ॥ इरादयश्चक्रनिभस्तन्वीतमालतालीवनराजिनीला । आभाति विलासवराणां
सुराशोर्धारा निवद्वेकलङ्क रेखा ॥ इत्यत्राश्लिष्टशब्दनिबन्धनकेवलपरम्पारेतोपमा । अत्र सुराशेर
यश्चक्रेणोपमा । तद्गाराश्लिष्टकलङ्क रेखया विलाया उपमा चेति द्वयमपि संज्ञातपरम्परा ॥ यथावा ॥

चि.मी.
५७

अखज्वालावली छ प्रतिवलजधेरनरौवायमारोसेनानाथे ॥ स्मिन्म ॥ १ ॥ रिगुरौसर्वधन्वी ॥
म। करालं संधमेरावजक्तपसमरं मुच्चहार्दिकशङ्कां ताते वापदिनी ॥ २ ॥ तिरगाधुरं कोभय ॥ ३ ॥
काशः ॥ अत्र दोरास्योर्वेणो पमा प्रतिवलजलधेरित्यत्रोपमायाः साधिकेत्युपमाद्वयमपि ॥ ४ ॥
म्परम् ॥ एवं राजहंसायते राजा विदुषामेषमानसे इत्यत्र श्लिष्टशब्द निवन्धनकेवलपरम्परा ॥ ५ ॥
उभयत्रापि मालापरम्परितमनयैवरित्योन्नेयम् ॥ रेणु ध्वान्तस्परमौधोवालधर्मकरायते ॥ ६ ॥
र्षेणारूपकवदुपमेति सर्वसमानम् ॥ अयं तु विशेषः ॥ समस्तु वस्तु विषयं रूपकं न विशिष्टरूपकं भ
वति ॥ विषयविषयिणोर्विन्ध प्रतिविन्धधर्मविशिष्टयोस्तादुप्यारोपेति दर्शनाया ॥ स्वावतरणात् ॥

सावयवोपमानुविशिष्टोपमांगमयति ॥ ततः प्रतस्थे कौर्वे शिंभास्तनिव इत्यत्र शरैरुदीच्यानुद्भुतं मुनरं दि
शं प्रस्थितस्परधोर्विशिष्टस्य किरणैरसाज्जशोषयितुमुनरं दिशं प्रस्थितेन विशिष्टेन रविणा साध
र्मस्य फलितार्थतया लाभात् ॥ एवं च क्वचिदुपमया न्यत्रोपमायागम्यत्वं चतुर्धा पर्यवस्यति ॥ क्वचि
द्विशेषणोपमया विशेष्योपमायाः ॥ विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्र इत्यत्रः पृष्ठगतसर्वता ॥ अधिनेवत
द्विशेष्यपृष्ठविधेः ॥ क्वचिद्विशेष्योपमया विशेषणोपमायाः ॥ वैष्णवज्ज्ञानविधिनेव ॥ कृतानुद
रूकलापविधेः ॥ उभयमप्येकदेशविवर्तित्वेनोदाहृतम् ॥ क्वचिद्वयवोपमया विशिष्टोपमायाग
म्यत्वं ॥ अरू प्रधानगोचरप्रत्येकविधिकलापेनेव सर्वाङ्गविशिष्टप्रधानगोचरप्रयोगविधेः ॥ तत्तु

वि.मी.
५८

समलवलुविषयोपमोदाहरणोदर्शितम्। एकवाक्येन विविधविशिष्टोपमायाः
दमुदाहरणम्। वाक्यभेदेनापि दृश्यते॥ हस्तश्वभूतिभूतिनामयथा लक्ष्म्यतिखलः
। दर्पणमिव तं कुरुते तथा तथा निर्मलच्छायम्॥ अत्रावयवोपमा। अत्राभूतिमलिते
मधिकमधिकं घर्षयन्नुत्तरोत्तरं निर्मलमेव कुरुते इति विशिष्टोपमा गम्यते। क्वचिदि
तदवयवोपमानां गम्यत्वम्। विशिष्टविधिनेव विशेषणविशेष्यविधीनाम्। यथा॥ त्वराननमधी
राक्षमाविर्दशनदीधिति। भ्रमद्भूमिवालक्ष्यकेशरं भाति पङ्कजम्॥ अत्र विशिष्टेन विशिष्टस्यो
पमया तदवयवभूतानां भृङ्गलोचनानां केसरतखदीधितिनां पङ्कजाननयोश्चोपमानोपमेयभावो

गम्यते। एवमसंख्याउपमाविकल्पाः। तथा॥ किसलयकरैर्लतानां करकमलैः कामिनामनोजय
नि। नलिनीनां कमलमुखैर्मुखन्दुभिर्योषितां मदतः॥ इत्येवमाद्यारसनारूपकाद्यारूपकविकल्पा
अप्यसंख्याः। उक्तं हि काव्यालोके॥ अपर्यन्तो विकल्पानां रूपको मपयोर्युतः। दिग्वाचं रश्मिंश्च
रैरुक्तमनुमीयताम्॥ इति॥ इतिरूपकप्रकरणम्॥ अथ परिणामः॥ आरोप्यमाणस्य प्र
कृतोपयोगित्वे परिणामः इति तत्त्वक्षरामुक्तम्। तत्र शङ्काते॥ यामिमनोवाक्यायैः शरीरं करुणा
त्मकं जगन्नाथ। जन्मजरामरणार्णवतरणान्तरं यत्नवतिष्ठति॥ निश्चयविद्युन्वयनैः पयोदोसु
खं निशायामभिसारिकायाः॥ धारणियाते सह किं न तन्मन्त्रं तन्मन्त्रं तन्मन्त्रं तन्मन्त्रं॥ एतन्मन्त्रं

चि.मी.
५९

श्वरपारिजातजातानि तारापतिपारादुत्तरी। संप्रत्यहं पश्यति दिव्यधनं यशः प्रसूता न्यवतंसगः ॥
श्लोकेष्वारोप्यमाणानां तरणनयनप्रसूनानां तरननिशिराणावतंसनरूपप्रकृतकार्योपयोगे ॥
युक्तलक्षणाकृतालंकारसर्वस्वकारौ वरूपकमङ्गीकृतम् ॥ आत्मानं रथिने विद्धि शरीरं वतु
पुद्गितुसारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥ इत्यादिभुतावरोप्यमाणानां रथिरथादीनां सोऽयं पारमा
तिद्विष्टोः पदमंपरमृशति वक्ष्यमाणध्वपारगमनरूपप्रकृतकार्योपयोगे सत्यपि भवता वाहर
रोननानुमानिकमप्येकेषामिति चेत् न शरीररूपकविन्यस्तगृहीते दर्शयति च शक्तिः शरीरकसूत्रे
पकमङ्गीकृतम् ॥ तस्मै लक्षणास्पतिव्याप्तिः ॥ एवम् ॥ भिन्नेषु रत्नकिरणैः किरणोद्भिहेन्दोः सावर्च

रूपगतेषु सहस्रसंख्याम् ॥ दोषापि नूनमहिमां सुरसौ किलेति व्याकोशकोकनदत्तादधतेन लित्यः ॥
इति भ्रान्तिमिति ॥ विकसद्मदनारिनेत्रनीलाजखण्डान्यधिवसतिसदायः संयमाधः कृतानि ॥ नतुरु
चिरकलापे वर्तते यो मयूरे वितरतु सकुमारो व्रक्षचर्यश्रियं वः ॥ इत्यहुतौ ॥ उरोभवाकुम्भयुगे नजंभि
तं नवोपहारेण वयः कृतेन किम् ॥ चपासरिदुर्गमपि प्रतीर्यमानलस्यतन्वी हृदयं विवेशयेत् ॥ यतिः
योक्तौ ॥ चक्रभ्रमणकरत्वात्कुहृष्टिभिर्हृदवर्ज्यमानत्वात् ॥ श्रुत्यन्तखेलनत्वात्प्रशक्तत्वामेव ॥ वचनं
॥ इत्यनुमाने चतिव्याप्तिः ॥ भ्रान्तिमप्यहिमां सोर्विकासे अपहृतावमरनारिनेत्राणां व्रक्षचर्यवितरणो
अतिशयोक्तौ कुम्भयुगस्य शरितरेणो अनुमानेमाधवस्य चक्रभ्रमणो च प्रकृतकार्योपयोगित्वान्तरा

चि.मी.

६१

दिशब्दलक्षितजन्मनाशागुपयोगित्वंतरणादीनामद्युगात्मानैवेति तेषां परिणामप्रसङ्गः न।
म। यस्य कार्यवाचिपदप्रथमप्रतीततन्मुखार्थनिवर्तनसामर्थ्यतरात्मनोपयोगित्वस्य गुहात् न।
तरणादिपदमुखार्थनिवर्तनसामर्थ्यस्य चतरणादिष्वेव व्यवस्थितत्वात्। तस्मादुदाहृतं प्रक-
मेव। तेषु च नानि व्याप्तिरिति। तन्वेवमुक्तानि व्याप्तिपरिहारेऽपि॥ सोऽपूर्वोरसनाविपर्ययावि-
र्णयोश्चापलं दृष्टिः सामद्विविस्मृतस्वपरिदं किं भूयस्वत्केतवा। सर्वविस्मृतवानसिभ्रमं यदा-
रुणोऽद्याप्य सावन्तः शून्यकरोऽपि सेव्यत इति भातः कस्मिन् ग्रहः॥ इत्यप्रलुतप्रशंसायामतिव्याप्तिः।
तत्राप्रकृतिवारणारसनाविपर्ययादीनां प्रकृतदुष्प्रभुरसनाविपर्ययाद्यात्मनयेव तत्सेवागलक्ष

राकार्यापयोगित्वात् न ह्यिथावारणास्य कर्णाचापलं भ्रमस्य तत्सेवात्पागेहेतुः यथा तत्स्परसत्त्वाविप-
ययः सून्यकर्ता च तत्र हेतुः। मदप्रत्युत तत्सेवयामेव हेतुरितितत्स्परतत्पागेहेतुत्वं ह्यप्राप्तम्। एवमपि
यजेयात्पागेहेतुत्वं निवध्यते तद्वारणादीनामप्रकृतानां दुष्प्रभृतितादात्म्यापत्तौ वैर्निर्वाद्यमि-
ति। सुहृदालापेनैव इत्यत्रोदाहृतपरिणामेऽप्यपि श्रुतदवस्था। तत्र च न्दन्मुखस्याप्यप्र-
प्रकृतात्मनोपयोगित्वाभावात् उच्यते। प्रकृतात्मनेत्यत्र प्रकृतशब्दो विषयमात्रपरः। नोदाह-
तपरिणामाव्याप्तिः। उपयोगित्वं च प्रकृतागमकार्यप्रतिविक्षितम्। अप्रलुतप्रशंसोदाहरणो प्र-
कृतदुष्प्रभुसेवात्पागगमकवारणासेवात्पागेप्रत्युपयोगित्वा मतिनतजातिव्याप्तिः। एवं च। आरोप्य

चि.मी.
६३

सिंहसितीन्द्रः॥ अत्रविषयस्वरूपोविषयिणांप्रत्यक्षेणवृत्तिनांचविभक्तिभेदः॥ अथपरि
स्वयम्भतायांकिमुदाहरणम्॥ नरसिंहधरानाथकेवयंतववर्गानि। अपिरानानमाक्रम
स्वविजृम्भते॥ शक्तिविद्याधरेनोदाहृतम्। अचराजपदेनचन्देविषयेनिर्दिष्टेनचारेण
पस्याक्रमरूपकार्योपयोगिनःप्रतीतेपरिणामोव्यज्यतइतितदुक्तम्। अत्रस्थानेयगणा
स्पष्टपस्पष्टपात्मनैवाक्रमरूपयोगोनचन्दात्मनाविद्याधरेणापिविषयिणाःस्वरूपराका
र्यानुपयोगेनतुपयोगायविषयिणोविषयात्मनापरिणामपेक्षायामेवपरिणामोऽङ्गीकृतः
।यदाह॥ तंपरिणामं द्विविधंकथयंत्यारोप्यमाणविषयतया। परिणामनियमविषयःप्रस्तु

तकार्योपयोगाय॥ विद्यानाथेनतूदाहृतम्॥ एवसांमपतिवस्त्रापोराजपादनिसेवया। करकडु
ममूलेषुवासस्तंसमयेत्कथम्॥ इति॥ नास्त्यत्रप्रागुक्तदोषानुषङ्गः। नृपचरणासेवायांप्रस्तुतायामा
रोप्यमाणायाःचन्द्रचरणासेवायाःनृपचरणासेवात्मतयैवतापशान्तिहेतुत्वात्। तापशब्दस्यसौरता
पसाधारणेपिप्रकृतेराज्यभ्रंशजनिततापस्येवविवक्षितत्वात्। तन्निवर्तनेचन्द्रकिरणासेवायाः
स्वतोऽसामर्थ्यात्। तथापिप्राचीनानांमतस्यैतदुदाहरणम्। तेहिराज्यपादनिसेवयां प्रत्यक्ष
करणनियन्त्रितत्वादप्रकृतायांचन्द्रकिरणासेवायांशब्दशक्तिमूलोव्यञ्जनाव्यापारइतिमन्य
नो। वस्तुतस्तुप्रकृतेऽप्यर्थेशब्दानामभिधैवव्यापारइत्यस्माभिः शेषप्रकरणो व्यवस्थापयिष्यमा

चि.मी.
६४

रात्वात् इहापि राजपादनिषेवया इत्यत्र चन्द्रकिरणसेवायामप्यभिधेयव्यापारः। अतः प्रसूताः
यताऽप्यप्रतीतेः श्लेषभित्तिकातिशयोक्त्यादिद्विवसेसर्गविधयेवलाभातस्य प्रकृतकायोः
तायास्तृतीयायालाभाच्च न कापि व्यञ्जनाव्यापारपेक्षेति नेहं परिणामध्वनेरुदाहरणम्। इदं च
वशां पूर्वोदाहरणोऽपि तुल्यम्। इदं तुदाहरणम्॥ चिराद्विषहसेतापंचित्तचित्तोपरित्यज्यते
शीतलः शौरेपादाञ्जनखचन्द्रमाः॥ अत्र चिरतापार्तपतिहरिपादाञ्जनखचन्द्रसंज्ञावप्र
मेवनिषेवस्वतन्निखेवशादयंतापः। शान्तिमेव्यतीति परिणामोव्यज्यते। एवंरूपकवैलक्षण्यात्
परिणामो निरूपितः। तत्ररूपके प्रकृतमप्रकृतरूपापन्नं भवति परिणामे त्वप्रकृतं प्रकृतरूपा

पन्नं भवती वैलक्षण्यात् स्थितेयत्तडपजीव्यचक्रवर्तिनान्यथैव तयोर्वैलक्षण्यात् वर्णितम्। मुखचन्द्र
निरूपके मुखं महारजतरुपेन पटवहारोप्यमाराचन्द्ररूपेण स्थगितस्वरूपं भवति। मुखचन्द्रेण
तापः शाम्यति इति परिणामे तु मुखमनाच्छादितस्वरूपमेव भवति चिन्द्रस्य सुखात्मनैव निरुताप
शान्तिहेतुत्वादिति। उक्तं च॥ विषय्याकारमारोप्य विषयस्थगनेयथा। रूपकत्वेन तातत्र न न
समन्वयः॥ यदा तु विषयोरुपात्तवस्मादप्रच्युतो भवेत्। उपयुक्तौ तदाकारः परिणामस्तु
इति॥ अत्रेदं विचारणीयम्। रूपके विषयस्थगनेन तावन्तिरोहितरूपत्वं महारजतभूमेरागुक्तिस्व
रूपसेवाहार्यारोपेण विषयस्थतिरोधानासंभवात्। शरीरके च यस्यासौ तपति तमुद्गीथमुपासीत

चि.मी.

६५

इत्यत्रोद्गीथस्यादित्यदृष्टिविषयत्वाद्गीकारेऽनन्तरं द्विविधं यशुक्तिस्वरूपमिवोद्गीथं क्रियते ।
पंतिरोधीयेतेत्याशङ्क्याहार्यं दृष्टेतिरोधायकत्वं स्यात्कृत्वा । नापि विषय्युपसर्जनत्वं ।
मेऽपि तुल्यत्वात् । उभयत्राप्युत्तरपदार्थप्रधानस्य मयूरव्यंसकादिसमासस्याविशेषात् । अतएव
विषयिविशेषितत्वं स्थगनमित्यपि निरस्तम् । विषयिणो विशेष्यत्वात् । तस्मात्स्थगनात् स्थगनवैल
क्ष्यप्रापवचो निरालम्बनमिति वियात्मनोपयोगेनैव परिणामस्वरूपकादौ लक्षणं समर्थनीयमि
त्यलं विस्तरेण ॥ ॥ इति परिणामप्रकरणम् ॥ अथ ससंदेहः ॥ साम्पादप्रकृतार्थस्याधीरनक्था
रणा । प्रकृतार्थाश्रयात्तज्ज्ञैः ससंदेहः सद्ग्यते ॥ त्रिविधश्चायं ससंदेहः । श्रद्धोनिश्चयगमोनिश्चयान्त

श्च । क्रमेण यथा ॥ आनीयद्विषयतां धनानि विपिने राजन्यचूडामणोतेष्वालोका विनिर्मलं हिमकलाख
राडं करणं पुनः । किं वाद्यं किमुपवर्णं किमुधनं किं क्षेपणीयायुधं किं वादैव तमित्यनिश्चितधियो म
न्दापुलिन्दाजनाः ॥ अयं मार्तण्डः किं सखलु तुरगैः सप्तभिरितः कृशानः किं सर्वाः प्रसरति दिशो नैव
नियतम् । कृतान्तः किं साक्षान्महिषवहनोऽसाविति चिरं समालोकाजौत्वा विदधति विकल्पा
न्यतिभटो ॥ किं तावत्सरसि सरोजमेतदागदाहोस्विन्मुखमवभासते नरुण्याः । संशयक्षरामि
ति निश्चिकायकश्चिद्विबोकेर्वकसहवासिनां परोक्षैः ॥ इति वदन्ति । अत्रेदं विचारनीयम् । साम्पा
दिति किमन्नाद्गतोर्वसतीति वत्फलत्वेन हेतुत्वविवक्षया पञ्चमी उत स्वतो हेतुत्वविवक्षया । आ

चिमी
६६

घेऽप्रकृतसाम्याभिव्यक्तिफलकत्वमर्थः स्यात्। तथा सति आनीयद्विस्रताम् इत्याद्युदाहरणऽपि।
नहितत्रहिमकरणस्य वाद्यादिसादृशाभिव्यक्तौ कविसंरम्भः। किंतु द्विवत्परमीदृशी मवस्था।
नमिति रत्नप्रतापातिशयाभिव्यक्तौ। द्वितीये साम्यादित्यनेनेन किमेकमेवाप्रकृतसाम्यं।
देहको। युच्छिन्निहेतुत्वेन विवक्षितम्। उतैकमनेकं वेत्तु नियमः। आद्येऽयं मार्तण्डः किं रत्नाद्यु
दाहरणोऽव्याप्तिः। नहितत्र किं लक्ष्मीरुर्वशीवेयं रम्भावामेन काथवाशत्यत्र लक्ष्मीत्यादिदेवक
ल्पेऽतिशयितसौंदर्यसाम्यवदेकमेव साम्यमिह मार्तण्डत्वादिविकल्पेषु हेतुः किंतु प्रतापेन
उर्निरीक्षत्वं साम्यं मार्तण्डत्वविकल्पेदुराधर्षत्वं साम्यं कृशानुत्वविकल्पे क्षरोनसकलसंहर्तृत्वं

साम्यं कृतान्नविकल्पे च हेतुः। द्वितीयेऽहं नमय शिरः कलिङ्गवद्वासमरमुखेकरहाटवद्गुर्वा इति
विकल्पालंकारेऽतिव्याप्तिः। अत्र दिग्बिजयप्रवृत्तेन वलवता राता समरे प्रसक्ते यथा कलिङ्गनृप
तिः॥ समकानो वलवता काङ्क्षन् भ्रंशिनी श्रियम्। श्रयेत वेतसीं वतीं न भोजङ्गी कदाचन। इति नी
तिमनुसृत्या संदिग्धेति जराज्जलक्ष्मीभ्रंशपरिहारकामः शिरो नमितवान् तथा वा शिरो नमः यथा क
रहाटनृपतिः जयेन लभ्यते लक्ष्मीर्मरणेन सुरङ्गना इति नीतिमनुसृत्य युद्धकामोद्गुर्नमि शान्त
थावाधनुर्नमयेति समयोचिता प्रोदेशेन राजचरितदृष्टान्नप्रापितानवस्थितार्थधीसत्त्वात्।
न च तत्र श्रोकेतादृग्धीनिवन्धनं नास्तीति तातिव्याप्तिरिति वाच्यम्। तन्निवन्धनस्यापि लक्षणान्तर्गत

चि.मी.
६७

विवक्षायाम् ॥ जीवनग्रहणेन सागृहीत्वा पुनरुन्नताः किंकनिष्ठा किमु ज्येष्ठा घटीयत्र स्पृजत ॥ इ
त्यादिषु संदेहविवक्षयनिवन्धनगम्यसंसदेहालंकारे स्वव्याप्तिप्रसङ्गात् उत्प्रेक्षायां वाच्यगम्यभेदविरहा
पिष्टिविधोदाहरणदर्शनेन वाच्यगम्यभेदेन द्वैविध्यस्याङ्गीकर्तव्यत्वात् ॥ अपि चानवधारणोक्तिविशेष
ते ॥ अनिश्चयात्मकत्वमिति चेत् ॥ तथा सतिवालेनुवकारपविकाशभावात् इत्यादि उदाहरिष्यमाणायाम
मप्रकृतसाम्पत्तिमित्तत्वादात्म्यसंभावनारूपायामुत्प्रेक्षायामतिव्याप्तिः ॥ विरोधेन परस्परप्रतिक्षेप
कतयानिवद्धानेककोद्यवगाहित्वं विवक्षितमिति चेत् ॥ तथापि भङ्गकेऽपि शशङ्किरे इत्यादि उदाह
रिष्यमाणायामपनुतावतिव्याप्तिः ॥ संदेहविकल्पयोर्वाकारादिनेव तत्रापि तत्तन्मतत्वेन न्यासेन

परस्परप्रतिक्षेपसिद्धेः ॥ अस्यासर्गविधौ प्रजापतिरभूचन्द्रोत्कान्तिप्रदः शृङ्गारैकरसस्वयेनुमदनो
मासोनपुष्पाकरः ॥ वेदाभ्यासजडः कथं स विषयव्याहतकौतूहलो निर्मातुं प्रभवेन्न नोहरमिदं रूपं
रागो मुनिः ॥ इति संदेहोदाहरणो वा व्याप्तिः ॥ तत्र चन्द्रादिनां संदेहधर्मिणामेवानेकत्वम् ॥ प्रकारस्तु
सर्वत्र वर्णनीयवनितास्त्वष्ट्वमेकमेवेत्यनेककोटिकत्वाभावात् ॥ न च साम्पत्तिमित्तत्वाभावात्
तत्र संदेहः ॥ इति गतो साकगतानजाने गृहं गता मे हृदयं गता वा इति संदेहो न संग्राह्य इति वाच्यम्
वर्णनीयतायिकायाः कान्पाचन्द्रसाम्पत्तौ रभसौ कुमार्याम्पुष्पसाम्पत्तिमितीकृत्य किमस्या
कान्तिविधानभूतश्चन्द्रः स्वकान्तिसंपदास्त्रया उत पुष्पमासः स्वकीयपुष्पसंपदेति संदेहनिवन्धना

चि.मी.
६८

न। शृंगारैकरसः स्वयंनुमदनः इत्यंशस्य शृङ्गारविभ्रमवाङ्मयमात्रपर्यवसायित्वेन किंचित्सा
मितत्वाभावेऽपि चन्द्रवसनधर्मिकोऽशयोक्तनिमित्तत्वा निवारणात् ॥ एवं च प्रकृतार्थाश्रये
पयुक्तम् । उदाहृतसंदेहस्पवर्णातीयनायिकानाश्रयत्वेनावाप्तिरिति चेत् । अत्र ब्रूमः ॥ उदाहृत
त्मनान्योन्याक्षेपिनाप्रार्थसंश्रया ॥ सादृश्यमूलावार्थस्पृक्षसंदेहालं कृतिर्मता ॥ यद्यप्यन्योन्या
क्षेपकविरुद्धनानार्थावलम्बनत्वं विकल्पस्याप्यस्ति । तथापि तदर्थानां सर्वात्मना परस्परप्रतिक्षेपक
त्वं नास्ति किंतु पक्षे तस्यापि निरुध्य स्वप्राप्तिपक्षस्य स्वपरिपत्त्ये प्राप्तिप्रतिक्षेपकत्वं मानद्वित्रीहि
भिर्यवैर्वायष्ट्यमृशति विकल्पोद्देशे द्विहीह्यो यवान्यवाश्र्वीहिन्सर्वात्मना यागात्यतिक्षिपति । त

थासति शास्त्रस्यातिर्णायकत्वेनाननुष्ठापकत्वेन चाप्रामाण्यप्रसङ्गात् । किंतु स्वस्वानुष्ठानपर्यव
। अतएव द्विहीभिर्यवैर्वायष्ट्यमृशतिसंदेहेन पृष्टवन्ने प्रतिव्रीहिभिर्यवैर्वायष्ट्यमृशतिप्रश्रमा
कारमेव वाक्यनिर्णायकं प्रश्रमूलसंदेहनिवर्तकमनुष्ठापकं च दृश्यते । प्रश्रवाक्ये वाकारः सर्वा
त्मना प्रक्षान्तरप्रतिक्षेपार्थः । उक्तवाक्ये पक्षे तत्प्रतिक्षेपार्थ इति विशेषसङ्गात्वात् । एवं विकल्पा
लंकारोदाहरणोऽपि द्विविधस्यापि नीतिशास्त्रस्य प्रामाण्यात्तदुपदिष्टफलेच्छानुसारेणाभयमपि
पक्षेऽनुष्ठानं युक्तमिति शिरोधनुर्न मनयौर्न सर्वात्मना परस्परप्रतिक्षेपकत्वमिति विकल्पालं
कारेनातिव्याप्तिः । अपह्नवोदाहरणो सर्वात्मना परस्परप्रतिक्षेपसत्त्वेऽपि वाकारार्थस्पर्शाभावान्ना

चि.मी.
६५

तिव्याप्तिः। तत्र हि केचिदप्युच्यते मना नरत्नोपन्यासेन पुष्पाणां परस्परप्रतिक्षेपलक्षणं न तु वा
स्पृशोऽस्ति। उत्प्रेक्षायामपि नातिव्याप्तिः। तत्र ह्युक्तं कटकोटिके संशयकोट्योः समवलम्बभावे
कारार्थस्पर्शाभावात्। अस्याः सर्गविधौ इत्युदाहरणे परस्परप्रतिक्षेपकनानाकोटिसमा
भावेऽपि तथा भूतनानाधर्मिरूपार्थसमाश्रयत्वसत्त्वान्ना व्याप्तिरिति सर्वमवदातम्। संदे
धनिर्यथा स्मत्कुलकूटस्थवक्षःस्थलाचार्यकृते वरदराजवसनोत्सवे॥ कंश्चित्काञ्चनगणेशो
वीक्ष्य साक्षादिव श्रियम्। वरदः संशयापन्नो वक्षःस्थलमवैक्षत॥ अत्र संशयस्य शब्दोपात्तत्वेऽपि
तावन्मात्रस्य नलंकारत्वात्। तदलंकारताप्रयोजकस्य वक्षःस्थले स्थितैवलक्ष्मीस्ततोऽवतीर्त्य

परतन्निष्ठतीत्येवं संशयाकारस्य वक्षःस्थलमवैक्षतेत्यनेन व्यञ्ज्यत्वात् संदेहालंकारध्वनिरेवेति। य
था॥ दर्पणोचपरिभागदर्शिनी पृष्ठतः परायिनी निवेद्युषः। वीक्ष्य विम्बमनु विम्बमात्मनः कान्तिका
रणपिचकारलज्जया॥ इत्यत्र कान्तिकान्यपीतिसामान्यतो निर्दिष्टानुभावविशेषप्रतीत्यर्थल
ज्जाशब्दप्रयोगेऽपि तस्याः स्वविभावानुभावाम्पारसानुगुणाभिव्यक्तिरूपो ध्वनिः। यद्यपि संशया
पन्नः इत्यनेन लक्ष्म्याः पुरोदृष्टायाश्च मध्ये कस्यारूपमधिकमिति संशयाविष्ट इति वा निःसमाधि
करूपवत्त्वाभिमानिनी लक्ष्मी परतः सनादृष्टा कथं वर्तत इति संशयापन्न इति वा शयं च वक्षसि
कुत्र निवेशनीयेति संशयापन्न इति वा बहवः संशयाकारवक्षःस्थलमवैक्षतेत्यनेन व्यञ्ज्याः संभ

चि.मी.
७०

वन्नितथापि सर्वेषामपि संदेहानां सादृश्यमूलत्वाद्यतिरेकमूलसंदृष्ट्याप्यत्र संभवेऽपि क
सादृश्यमूलत्वात्संदेहालंकारश्च न्युदाहरणात्त्वमिति युक्तमेव ॥ ॥ इति संदेहालंकारप्रका
अथ भ्रान्तिमान् ॥ कविसंमतसादृश्याद्विषये पिहितात्मनि । आरोप्यमाणानुभवो यत्र स
न्मतः ॥ पिहितात्मनीत्यनेन आरोप्यमाणानुभवस्य स्वरसिके कविप्रतिभया कल्पनविव
तस्यैव विषयपिधानसामर्थ्यात् । अतोरूपकादौ नातिव्याप्तिः । उदाहरणम् ॥ कंपाले मार्ज
तिकरेते छिंशशिनत रुच्छिद्वेता न्चि शमिति कशे संकलयति ॥ रताने तल्पस्थान्दुरतिवनिता
प्यंशुकमिति प्रभामतश्चन्द्रोजगदिदमहो विभ्रमयति ॥ अत्र हेलनादिप्रवृत्तिपर्यन्ततो के स्वरसि

कएव विभ्रमः कविप्रतिभया च छिदिकोत्कर्षद्योतनाय निवृद्धः ॥ कचिदुत्तरेत्तरे पल्लवेन च म
त्कारः ॥ वल्लालक्षोणिपालत्वदहितनगरे संचरन्ती किराती कीर्णा न्याक्षय रत्नान्युत्तरखदिगङ्गा
रसङ्काङ्कुलाङ्गी । कृत्वा श्रीखण्डखण्डं तदुपरि मुकुलीभूतनेत्राधमनी स्वासामोदावधवत्क
रनिकरैर्धूमशङ्कां करोति ॥ कचिद्विन्नकर्तृकोत्तरोत्तरभ्रान्तिनिवन्धनेन च मत्कारः । शिञ्ज
ञ्जरीतिस्तनकलशयुगे च चित्तं च च शकै । रिथं चोलेन्द्रसिंहत्वदरि मृगदृशो नाप्य
रपम् ॥ कचिदुत्तरेत्तरे पल्लवेन च मत्कारः ॥ पलाशकुसुमभ्रान्त्याशुकतुरङ्गपत
लिः । सोपि जम्बुफलभ्रान्त्या तमलिं धर्तुमिच्छति ॥ विस्फूर्तिमत्त्वां कीर्तते विधिवैकुण्ठशंकरः ॥

चि.मी.
७९

आरोकुंशयितुं वस्तुमाकाङ्क्षन्ति महीतले ॥ इत्यत्र भ्रान्तिमदलेकारो व्यञ्ज ॥ सादृश्या न्यमूलो
भूमौ स संदेह भ्रान्तिमदलेकार प्रयोजकौ न भवतः यथा ॥ अमुष्य धीरस्य जयाय साहसी सर
विशिखैः सनाथयन् ॥ निमज्जयामास यशसि संशये स्मरस्त्रिलोकी विजयार्जितान्यपि ॥ रु
राघात चूर्णीता शेषवक्षसा ॥ दृष्ट्वा गुरमस्त्रेन शतचन्दनभक्तलम् ॥ आद्ये दुर्जयविजयो
सप्रयुक्तः कीर्तिभूश संदेहः ॥ द्वितीये गारुडमर्मप्रहारकृतचन्द्रविभ्रंशति ॥ ॥ इति भ्रान्तिमदकरणा
म् ॥ अथोत्प्रेरवालंकारः ॥ निमित्तभेदादेकस्य वस्तुनो यदनेकधा ॥ उत्प्रेरनमने केन तमुत्प्रेरं प्रचक्षते
॥ यत्र नानाविधधर्मयोग्येकं वस्तु तत्र धर्मयोगरूपनिमित्तभेदादनेकेन ग्रहीत्रानेकधो विख्याते म

त्प्रेर ॥ कीर्तिगङ्गा हिमक्ष्मा भृदोजः सूर्योदयाचलः ॥ शत्रुसेनाधिपमथादिगुणारत्नैकरोहसाः ॥ इति माला
रूपेके एकस्य राशो यशस्त्रिधादिधर्मयोगरूपनिमित्तभेदात्तुषारादित्वाद्यनेकप्रकारेणोत्प्रेरनमली
तितत्रातिव्याप्तिनिरासायानेकेत्युक्तम् ॥ तत्र गृहीतभेदनिवन्धनेन न भवत्यनेकधोत्प्रेरनमिति
व्याप्तिः ॥ विद्याविक्रमसौन्दर्यतपसां निधिमागतम् ॥ पश्यन्ति विबुधा शराः स्त्रियो हृद्वाश्रको ॥ इत्य
त्रैकस्य वरार्पणविद्याद्यनेकधर्मयोगरूपनिमित्तभेदादनेकेन ग्रहीत्रोत्प्रेरनमलीतितत्रातिव्याप्तिवार
णायानेकधेत्युक्तम् ॥ तत्र कौतुकात्स्वरूपलोकनमात्रनिवन्धनेनानेकधोत्प्रेरनमितितद्व्याप्तिः ॥ शि
ज्ज्ञानैर्मज्जति लनकलशयुगे बुभितं चञ्चरीकैः ॥ इत्युदाहृत्यायामनेककर्तृकभ्रान्तिपरस्परयास्तना

चिमी.

७२

दीनामञ्जरीसादृशादिनिमित्तभेदादनेकेनचञ्चरीकादिनामञ्जरीत्वाद्यनेकप्रकारणोलेखनमल-
तत्रातिव्याप्तिवारणायैकस्यवल्लुनइत्युक्तम्। कीर्त्तौविस्फूर्तिमत्पोतेमृदालक्षीरशङ्किनः॥ हरे गेय
गास्तन्वनिजिह्वानोह्वेखनेमुहुः॥ इतिभ्रान्तिमदुदाहरणोएकस्याएवकीर्त्तेरनेकेनकुञ्ज- ॥ ५६
पेराग्रहीतामृणालक्षीररूपत्वाद्यनेकप्रकारेणोह्वेखनमलीति। तत्रातिव्याप्तिनिशयाय नमिन्नभे-
दादित्युक्तम्। तत्रकीर्त्तिगतं धावल्पमेकमुह्वेखद्वयेऽपिनिमित्तं। यद्यपिगजभुजंगानांस्वस्वप्रियाहा-
रलोभरूपनिमित्तभेदोऽप्यस्ति तथापिनिमित्तभेदादित्यनेनैकनिमित्तविरहोविवक्षितइति। तत्रा-
द्यजिः। तस्यसंशयत्वेनिमित्तभेदादितिस्वरूपकथनमात्रम्। एवमपियदि॥ कान्थाद्यदेविडुःके। च

त्सोरभेनासुजं परे। वक्तव्यमयं ब्रूमस्तपसैक्यगतं हयम्॥ इत्यापह्नवोदाहरणविशेषेऽतिव्याप्तिः।
शङ्कातदानीमनेकधोह्वेखनेनिषेधास्पृष्टत्वेनविशेषनीयम्। तत्राद्योह्वेखनद्वयं परमतत्त्वोपन्यास-
सामर्थ्याद्रूपमाननिषेधमितिनातिव्याप्तिः॥ स्त्रीभिः कामोऽर्थिभिः स्वर्गः कालः शत्रुभिरेभिः। अ-
त्रचानेकधोह्वेखनेरुच्यर्थित्वभयादिकं यथायोगं प्रयोजकम्। रुचिरभिरति। अर्थित्वं लि। दि
विधश्चायमुह्वेखः। शुद्धोऽलंकारान्नरसंकीर्णश्च। तत्रशुद्धोयथा। गजत्रातेतिवृद्धाभिः श्रीकामादिति
योवतैः। यथास्थितश्चवालाभिर्दृष्टशौरिः सकौतुकम्॥ अवयवस्तथाभीतं भक्तं गजेत्वरयात्रायतेस्म
सोऽयमादिपुरुषइतिवृद्धाभिः संसारहीत्यातदभयार्थिनीभिः कृष्णापरः प्रविशन् दृष्टः यस्तथाच-

चिमी.

७३

चलत्वेन प्रसिद्धाया लक्ष्म्या अपि कामोपचारवेदः श्वेन नित्यवत्त्वभसोऽयं दिव्यवेति युवतीभिः
सोत्कराभिर्दृष्टवालाभिर्वालस्वभावाद्यथा स्थितरूपवेषयुक्तो दृष्ट इति सर्वत्र वस्तुताना
रोगेस्त्वेखादयं शुद्धः। यथा वाहर्वचरितेश्रीकराजनपदवर्णने॥ यस्तपोवनमिति मुनिभिः
यजनमिति वेश्याभिः संगीतशालेतिलासकैः यमनगरमिति शत्रुभिः चिन्तामणिरित्यभिः
रक्षेत्रमिति शखोपजीविभिः गुरुकुलमिति विद्यार्थिभिः गन्धर्वनगरमिति गायकैः विश्वकर्ममादि
रमिति विज्ञानिभिः। लाभभूमिरिति वैदेहकैः धूर्तस्थानमिति वन्दिभिः साधुसमागम इति सद्भिः व
ज्रपञ्जरमिति शरणागतैर्वित्तगोष्ठीति विदग्धैः सुकृतपरिणाम इति पथिकैः असुरावधरमिति वा

हिकैः शक्वाभ्रम इति शमिभिः अस्मरपुष्पमिति कामिभिः महोत्सवसमाज इति चारणैः वसुधारेति च
विषेरगृह्यता। अत्र तपोवनादिभूयिष्ठत्वात्तपोवनाद्युत्प्रेषः शुद्धः। अत्रैव यमनगरत्वाद्युत्प्रेषः सं
कीर्णः। तत्र यदियमनगरत्वादीनां मुपरज्जकतामात्रेणान्वयस्तदा रूपकसंकरः। यद्विज्ञानादूपा
नुभावगोचरतयाः तदा भ्रान्तिमत्संकरः। अयं चोत्प्रेषो वरार्पणशोत्कर्षरूपपनायाचेतनकर्तृकोऽ
पि निवध्यते। यथा तत्रैव हर्षवर्णने॥ निःस्नेह इति धनैः अनाश्रयनीयः इति दोषैः निग्रहरुचिरिती
न्द्रियैः दुरूपसर्प इति कलिनानीरस इति व्यसनैः भीरुरित्ययशसा दुर्गहचित्तवृत्तिरिति चित्तभुवा
स्त्रीपर इति सरस्वत्या खरा इति परकरत्रैः काष्ठामुनिरिति यतिभिः धूर्त इति वेश्याभिः विनय इति सुह

चि.मी.

७४

द्विकर्मकर इति विपैः असहाय इति शत्रुयोधैः ॥ त्वमप्यनेकधा गृह्यमाणाम् इति । भ्रान्तिमहत्तम
द्वयोऽप्येवमचेतनकर्तृकानिवध्यते ॥ भिन्नेषु रत्नकिरणैः किरणेष्विहेन्दोरुच्चावचैरुपगम्य
सहस्रसंख्याम् । दोषापि नूनमहिमांशुरसौ किलेति व्याकोशकोकनदत्तां दधते नलिन्यः ॥
दौ ॥ मधुलुधामधुकरास्तृषिताश्च कोरकाः । सुगन्धिकानि सम्पन्नमधुधावजिते मुखे ॥
त्रोत्प्रेखो व्यञ्जः । विद्याविक्रमसौन्दर्य इति श्लोके विद्यादीनां स्वरूपावलोकनकोतुकमात्रे निमि
त्ततया यदि न विश्रान्ति किं तु विद्वज्जायुस्त्रेखवदवलोकनकोतुकनिमित्तायां पर्यवसानं तदा तत्र
पुत्त्रेखनगतानेधात्वविक्षिति विशेषस्पगम्यत्वाद् पुत्त्रेखालंकारो गम्यः ॥ परिवाट् कायुकशुनामेक

स्यामेव यो धिति । कुरापः कामिनी भक्षमिति स्त्रोविकल्पनाः ॥ इत्यत्रा पुत्त्रेख इव्यत इति लक्षणा
स्यातिव्याप्तिः ॥ अथापर उत्प्रेख प्रकारः ॥ गृहीतभेदाभावेऽपि विषयाश्रयभेदतः । एकस्यानेक
धोत्प्रेखमप्युत्प्रेखं प्रचक्षते ॥ तत्र विषयभेदादनेकधोत्प्रेखः शुद्धः संकीर्णश्च । शुद्धो यथा ॥ अक्र
शंकुचयोक्तशवलमेविपलं चक्षुषिविलुप्तं नितम्बे । अधरेऽरुणामाविरलुचिर्नेकरुणाशालि
कपालिभागधेयम् ॥ गुरुर्वचसि पृथुत्सुविशो लोमनसि जनकस्तपसि सुमित्रसेजसि सुम
त्रोरहसि बुधः सदसि अर्जुनो यससि भीष्मो धनुषि इत्यादौ श्लेषसंकीर्णाः ॥ हंसमयी वगतिषु
परपृष्ठमयीवालोपेचकवाकमयीवपतिप्रेमशिखाविशमयीवपयोधरेन्नतौ कमलमयी

चिमी.

७५

शसंगहेषुकुसुमयीवफलदानेषु इत्याद्युत्प्रेक्षाः। संकीर्णाः। पयोधरेनतावित्यादौ विषयोऽश-
यसंकीर्णाश्च। युधिरः सत्यवचसि इत्यादौ रूपकसंकीर्णाः। युधिष्ठिरसमसत्यवचसि इत्यादौ प-
मासंकीर्णा इत्याद्युत्प्रेक्षयम्। अधिकारणाभेदेनानेकधो ह्येख्येयथा॥ वर्धिवृणोरूपरिक्ताः। के-
भूच्छ्रवं वलिध्वंसिनोरत्नं मूर्ध्निललाटसीम्रितिलकं करान्तिके कुराडलम्। अंसे च व-
ले मुनिवरो नाभौ सरोजासनौ यस्याहौ कटकस्त्रिविक्रमगते पायादपायात्सवः॥ अ-
कीर्णाः। भगवत्तलाटमध्यकरान्तादितत्तदवयवाभिमुखस्थितग्रहीतृभेदनिमित्तो ह्येख्य-
कीर्णाश्च। एकस्यैव दुर्ललाटमध्ये करान्तिके चरविदर्शनासंभवात्। यस्पवहिमयो हृदयेषु

जलमयो लोचनपरेषु मारुतमयः श्वसितेषु क्षमामयोऽङ्गेषुः आकाशमयः संत्यतासुः पंचमहाभूत-
मयो मूर्तश्वाहश्यंतनिहतप्रतिसामंनानः पुरेषुः प्रतापः। अत्र वह्निजलादिशब्दगृहीततोपवाच्या-
दिरूपाणां प्रतापकार्याणां प्रतापस्य चाभेदकथनं हेत्वलंकार इति तत्संकरः। मतो नरे रूपकसं-
रः॥ कलूरीतिलकान्तिभालफलके देव्या मुखाम्भोरुहैरोलम्बनितमाललोलमुकुलोत्तम-
मौलिं प्रति॥ याः कर्णौ विकचोत्पलान्ति कुचयोर्लंशे च कालशरुस्यास्पतिप्रथयनुतासु वशि-
श्रीकराठकराठत्वयः॥ अत्रोपमासंकीर्णाः। केचित्तु तत्तदधिकरणौ चित्पात्कलूरीतिलकादि-
तादात्म्यसंभावनाया मुपापार्थे विहितोऽपि। किमु प्रेक्षायां पर्यवस्यति तुपमोपक्रमोत्प्रेक्षेयमित्या-

चिंमी.

७६

हुः। तन्मते उत्प्रेक्षासंकीर्णः। स्वमलंकारान्नरसंक। ॥ पुत्रेयः॥ ॥ इत्युत्प्रेक्षप्रकरणम्॥ अथाहुतिः
॥ प्रकृतस्य निषेधेन यदप्यत्र प्रकल्पनम्। साम्पादपदुर्वाक्यभेदाभेदवती द्विधा॥ अत्राप्यत्र कल्प
नमात्रं रूपके विषयनिषेधमात्रं नाहंती वस्तुनोरङ्गतापोऽतिभास्वर इत्याक्षेपे अभयमिति
मप्यविशेषणारहितं। नपञ्चविंशतिः कामः कित्पञ्चशिलीमुखः इत्यतिशयोक्तौ चाति
तिविशिष्टोपादानम्। नचैवं नपञ्चमुखमेवेदं मृशितित्वाख्यानोपमायां विषये पञ्चत्वनिषेधस्य
खत्वप्रकल्पनस्य च सत्त्वादतिव्याप्तिः। प्रकल्पनपदस्य आरोपपरत्वात्। निषिध्यविषयसाम्पादना
रोपः इति क्त्वाप्रत्ययेन लक्षणां नोक्तम्। वक्ष्यमानोदाहरणो आरोपपूर्वकापद्वेऽतिव्याप्तिप्रस

ज्ञात्। इयंच साक्षान्निषेधकतयादिप्रयोगे परपक्षत्वाद्युपन्यासे निषेधसामर्थ्यादप्यत्र च वाक्य
भेदेन प्रवर्तते। विषयासत्पत्त्वप्रतिपादकच्छप्रतिभक्तपटव्याजादिशब्दप्रयोगविषयासत्पत्त्व
पर्यवसायिरूपवपुर्नामभङ्गादिशब्दप्रयोगे च तदभेदेन। अत्र वाक्यभेदेऽप्यत्र पूर्वकारोप
आरोपपूर्वकापद्वश्चेति द्वैविध्यम्॥ क्रमेणोदाहरणानि। अवाप्तः प्रागल्भ्यं परिणामरुचः शोभन
येकलङ्कोनैवायं विलशति शशाङ्कस्य वपुषि॥ अमुख्येयं मन्त्रे विगलदमृतस्य तद्विशिष्टे रतिभा
जाशेते रजनिर्मणी गाढमुरसि॥ यथावा॥ नेदं नभोमण्डलममुं राशिर्नेमाश्च तारा नवफलप
ञ्जाः। नायं शशीकुंडलितः फणीन्दो नायं कलङ्कशयितो मुरारिः॥ पूर्वत्र निरवयवापदुतिरत्र सावय

चिमी
७७

वेत्तिभेदः। अङ्ककेऽपिशशङ्किरेजलनिधेपङ्कपरं। निरेसारङ्कं कतिचिच्चसंजगदिरेभूत्वायमेव
न्यरे। इन्दोयदलितेन्दनीलशकलश्यामन्दरीदृश्यतेतत्सान्दनिशिपीतमन्धतमसंकुक्षिप्यमाच
श्महे॥ इत्यत्राप्यपहवपूर्वकआरोपः। अहवस्तुपरपक्षोपन्यासादर्थसिद्धः॥ विकसरमन्दनीने
त्रनीलाञ्जसराद्यधिवसतिसदायःसंयमाधःकृतानि। नतुरुचिरकरणेवर्ततेयोमयूरेदितरुण
कुमारोवसुचर्यश्रियंवः॥ अत्रारोपपूर्वकोअपहवशाब्दः। मन्थानभूमिधरमूलशिलासहस्रसं
घटनवराकिराःसुरतिदुमध्ये। स्त्रायामृगःशशकश्चपिपामराणांलोकेगतानुगतिकःप्र
थितःप्रवादः॥ अत्राप्यारोपपूर्वकोऽपहवः। सचमखचनोपन्यासादर्थसिद्धः। एतानिवाक्यभेदे

नोदाहरणानि। एकवाक्यतायांतु॥ वतसखिकियदेतत्पश्यवैरंस्मरस्यप्रियविरहकशोऽस्मिन्कामि
लोकेतथाहि॥ उपवनसहकारोद्भासिभृङ्गखलेनप्रतिविशिखमनेनोदङ्कितंकालकूटं॥ अमुषि
ध्वावरणामृतसरसिन्ननेमृगदशःस्मरुसर्वल्लुष्टःपृथुजघनभारेनृपतिनः। यदङ्गाङ्गाराणांप्रशमपि
शुनानाभिकुहरेशिखाधूमस्येयंपरिरामतिरोमावलि वपः॥ पूर्ववनसभृङ्गाणिसहकाराणि भवि
तुसकालकूटाःशरश्चपिपामराणांलोकेगतानुगतिकःप्र
थितःप्रवादः॥ अत्राप्यारोपपूर्वकोऽपहवः। सचमखचनोपन्यासादर्थसिद्धः। एतानिवाक्यभेदे

चिमी

७८

यत्रालेषाप्यपदुतिः॥ इति उदाहरति च॥ अक्षयादावमन्दग्रहमलकचयेवक्रमासज्यव-
केकरोठलग्नः सुकराष्टः प्रसरति कुचयोर्दत्तगाढाङ्गसङ्गः॥ वद्वाशक्तिर्नितम्बेपतति चरणाभोर्य-
सताहविप्रयोमेवालेलज्जानिरस्तानहिनहिसरलेचोलकः किंनपाकत॥ अत्रवीक्षितं प्रियम्पदु-
त्यचोलकत्वारोपः॥ तदर्थं च प्राकप्रियचोलशदशधर्मोपन्यासः॥ अत्रेदमपदुतिकथनं व्याजोक्ति-
लंकारं पृथगनङ्गीकुर्वतामुद्भवादीनामन्तमनुसृत्य॥ येन उद्भिन्नवस्तुनिगूहनं व्याजोक्तिरिति व्याजो-
क्त्यलंकारं पृथगिच्छन्ति तेवामिहापि व्याजोक्तिरेवनापदुतिरिति रुचकादयः॥ दृष्टीत्त्वपदुतेसा-
धर्ममूलत्वनियममनाहत्य किंचिदपदुत्यक्तस्य चित्रदर्शनमात्रमपदुतिः इति क्षयित्वोदाहरणं॥

अपदुतिरदुत्य किंचिद्व्यर्थसूचनम्॥ नपञ्चेषु स्मरस्तस्य सहसं पञ्चिरामिति॥ चन्दनं चन्द्रिकागन्धो-
गन्धवाहश्चक्षिराः॥ स्वयमग्निमयी सृष्टिः शीता किल परान्वति॥ अमृतस्य न्दिकिरणश्चन्द्रमामम-
नोमतः॥ अन्यस्वायमर्कात्मा विषनिष्पन्ददीधितिः॥ साधर्म्यमूलान्वपदुतिरिति तेन व्याहृता॥ त्व-
दालेख्ये कौतूहलतरलतन्वी विरचिते विधायैकाचक्रं स्वयति सुषर्णा सुतमपि॥ अथ स्विद्यन्तारिणो-
स्त्वरितमपमृज्यैतदपराकरे पौष्पं चापं मकरमुपरिष्ठाच्च लिखति॥ इत्यादावपदुतिध्वनिस्तार्त-
व्यः॥ अत्र हि चक्रसुषर्णालेखनेन नायं साधारणः पुरुषः किंतु पराङ्गीकाक्ष इति कयाचिद्यज्जित-
म्॥ अन्यया तु तस्याप्येतादृशं रूपं न संभवतीत्याशयेन नायं पराङ्गीकाक्षोऽपि किंतु मन्मथ इति तड-

चि मी

७६

भयमुन्मुज्यपुष्पासायकमकरध्वजलेखनेन व्याज्जतम् ॥ इत्यपकुनिप्रकरणम् ॥ ॥ अथोपेक्षा
लंकारः यत्रापधर्मसंवन्धादन्यत्वेनोपतर्कितम् । प्रकृतं हि भवेत्प्राज्ञास्तामुत्पक्षां प्रचक्षते ॥
यथा ॥ बालेन्दुवक्त्राणविकाशभावाद्बभूवपलाशान्यतिलोहितानि । सद्यो वसन्तेन समागतानां न
खक्षतानीव वनस्थलीनाम् ॥ अत्र प्रकृतानि पलाशकुसुमान्यप्रकृतनखक्षतधर्मवक्तव्यलोहि
तसंवन्धान्नखक्षतत्वेनोपकल्पितानि । तर्कः संभावनामात्रनत्वधारणम् । तदीयधर्मोहित
तादात्म्यसंभावनामात्रहेतुर्न व्याप्तिपक्षधर्मतावद्विद्बुद्धवधारणाहेतुः । न चात्रैव शब्दस्य सादृश्य
परत्वमित्युपमाशङ्काकार्या । उपमाया यत्र क्वचिच्छित्तैरपिनखक्षेतैः सहवृत्तं शक्यतया वसन्तना

यकसमागतवनस्थलीसंवन्धित्वविशेषराकल्पनानपेक्षत्वात् । पलाशमुकुलानां नखक्षततादा
त्म्यसंभावनायामेव तथाविधविशेषरास्योपयुक्तत्वात् । एवमन्यत्रापियत्रयत्राप्रकृततादात्म्यसं
भावनोपयुक्तविशेषराकल्पनानत्रसवत्रापुत्प्रेक्षावगन्तव्या । यथा ॥ उवाहयातजलताभृङ्गा
लीरोमवह्मरीम् । पञ्चादिमुक्तावैमल्यादिभित्तामिव वैशिकाम् ॥ उपमायत्र क्वचिच्छित्तयापि
वैशिकयावक्तुं शक्येति तत्रानुपयुक्तावैमल्यात्परोभागप्रतिविम्बितत्वरूपविशेषराकल्पना
तादात्म्यसंभावनार्था । यत्र तु संभावनोपयुक्तविशेषराकल्पनारहितमुपमानेति वध्यते तत्र पर
मिशब्दः सादृश्यपरइत्युपमालंकारः । अमुमेवविभागमभिप्रेत्य चक्रवर्तिनोक्तम् यदायमुपमा

चि.मी.

८०

नांशोलोकजः सिद्धिमुच्छतिश्चत्वादि ॥ दृष्टिनापीत्येक्ष्योत्प्रेक्षाव्यञ्जकत्वमुक्तम् ॥ मन्थेशङ्केष्वं
प्रायेन्नूनमित्येवमादिभिः ॥ उत्प्रेक्षाव्यञ्जने शब्दैरिव शब्दोपितादृशः ॥ इति ॥ अत्रादिशब्देन तर्कयामिसं
भावयामिजाने उत्प्रेक्षेस्मात् ॥ इत्येवमादीनां संग्रहः ॥ अत्र च ॥ कस्तूरिका मृगाणामरणाद्भृगुणामखि
लमादाय ॥ यदि पुनरहं विधिः स्यात्खलजिह्वायां निवेशयिष्यामि ॥ यद्युषोभवेद्विद्ययशीतं भवेन्न
लम् ॥ मन्थे हठवतो रामस्तदा स्यादप्यसत्यवाक ॥ इत्यादि च त्रिवाप्रिवारणाय धर्मसंबन्धादित्युक्तम्
। तेषां हि यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम् ॥ इत्यतिशयोक्त्यलंकारविषयेषु संभावनं यदीत्यं स्यादित्युहोऽन्यस्यसि
द्ध्येशितिसंभावनालंकारविषयेषु वानिर्निमित्तमेव तथा तथोपतर्कणम् ॥ तथापि ॥ सर्वाति सप्तिसौन्द

र्येशं के सत्यवतो मुखम् ॥ येन सामृगशावाक्षीसावित्रीतरलीकृता ॥ इत्यादि च त्रिवाप्रिः स्यादिति तद्वार
णायान्यधर्मसंबन्धादित्युक्तम् ॥ तत्र सावित्री हृदयतरलीभावकारकत्वादिना स्वधर्मैरौवचितकं
मिति नातिवाप्रिः ॥ विरक्तसंध्यापरुषं पुरस्ताद्यतोरजः पार्थिवमुज्जिहीते ॥ शङ्के हनूमत्कथितप्रवृत्तिः
प्रत्युद्गतो मां भरतः सैस्यः ॥ इत्यत्रातिवाप्रिवारणायान्यत्वेनेति विशेषणम् ॥ तत्र सैस्ये प्रत्युद्गत
र्यन्यत्रापि दृष्टस्यायेरजोगमनस्य संबन्धेन निमित्तेन भरतः प्रत्युद्गतत्वेन वस्तुसङ्गेषो वैपतकि
तो न त्वन्यत्वेनेति नातिवाप्रिः ॥ नरसिंहमहीपालविडुत्वां मकरध्वजम् ॥ मार्गणास्तव संजाताः कथं
सुमनसो न्यथा ॥ इत्यत्रातिवाप्रिवारणायोपतर्कितमित्युक्तम् ॥ तत्रात्रुमानालंकारविषये सुमनोमा

चि.मी.

८९

गनत्वेन मन्मथव्यापिलिङ्गेन राशि मन्मथमवधत्तं न संभावानामात्रं ॥ इन्दुर्लिप्तश्चाञ्जने
नजडितादृष्टि मृगीरामिव प्रमत्तानारुणिमेव विदुमलताश्यामेव हेमप्रभा । कार्कश्यं कलयाचको
किल वधकरोऽपि वप्रसुतं सीतायाः पुरतश्च हस्तशिखिनां वर्हाः सगर्हाश्च ॥ इत्यत्रातिव्याप्तिवा
रणा यप्रकृतमित्युक्तम् । तत्र निरतिशयसौन्दर्यसीतावदनादिसंनिधानेन तद्वदनाद्युपमानेन
पिनिकर्षापादकेन प्रशस्तोपमानेन चिन्तादिष्वप्रकृतेष्वञ्जनलेपादिति कर्षसंभावना क्रियत इ
ति नातिव्याप्ति । नन्वेवमपि ॥ अस्मद्विक्रमचेष्टितानि निखिलत्रैलोक्यहेलाजयप्रह्लाभतसुरासुरा
णि भवतो भूमे सुता शृणवन्ति ॥ पतौ द्वेय कथायितेन मनसा स्निग्धामयि स्थास्यति स्त्रीणां प्रेमयु

तरो जराग्रायामस्पृहा चञ्चलम् ॥ इत्यत्र चाञ्चत्यसहचरितत्वेनात्यत्र दृष्ट स्त्रीत्वस्य संवन्धेन
निमित्तेन वस्तुतः प्रत्येकस्थिरचिन्तादेवीसीता चञ्चलत्वेनोपतर्किता । तत्र तत्रोत्प्रेक्षा लंकारः ।
रावराक्ततदीप्ति तसंघटना कुलविचारमात्रस्य निवृत्तत्वेन विच्छिन्ति विशेषाभावात् । नचा
त्यधर्मसंवन्धादित्यत्र धर्म उपमायामिव सहृदय हृदयात्हादीविवक्षितः ननु साधारणधर्ममा
त्रम् ॥ तथा च नोक्तातिव्याप्तिः ॥ स्त्रीत्वादेश्चाञ्चल्यादिसंभावनामात्रप्रयोजकत्वेऽपि सहृदय
हृदयात्हादिसाधारणधर्माभावेनोपमालंकारप्रयोजकत्वाभावादिति वाच्यम् ॥ तथा सति ॥
स्तनाभिरामस्तव कां नूनं सीतेति वल्लरीम् । संभावयन् रघुपतिर्धावति स्म दिदृक्षया ॥ इत्यत्राति

वि.मी.

८२

व्याप्रेरवारणात् न चाहार्यत्वं तर्कविशेषणम्। इह त्वनाहार्या संभावनेति वाच्यम्। तथा सति शङ्केह
उमत्कथितप्रवृत्तिरिति संभावनाया अप्यमानाहार्यत्वेन तद्व्याप्यत्वेन तस्यैवैयर्थ्ये प्र
सङ्गादिति चेत्तमेवम्। अन्यत्वेन्यस्य स्यान्त्यत्वेनावगतपरतया तस्यैवाहार्यत्वविशेषणपर्यवसायि
त्वात्॥ ननु तथापि नैतद्वक्ष्यमाणम् अद्यापि तथाहि। यत्र स्वमात्रधर्मादन्यमात्रधर्माद्या किंचिदुत्प्रे
क्षते तत्रान्यधर्मसम्प्राप्तिलक्षणां साभावादव्याप्तिः। यथा॥ अङ्गुलीभिरवकेशसंचयसंनिय
म्यतिमिरं मरीचिभिः। कुशलीकृतसरोजलोचने च मृत्नीवरजनीमुखं शशी॥ भूयस्तनयनियदसु
नितमस्त्रिनीषुज्योत्स्नीषु च पविरलानिततः प्रतीमः। संध्यानलेन भृशमम्बरमूषिकायामावर्तितैरु

डभिरेव कृतोऽयमिन्दुः॥ इत्यत्राद्योदाहरणे अङ्गुलीशदृशीभिर्मरीचिभिः केशसंचयसदृशस्पतिमिर
स्यग्रहणात् स्वमात्रधर्मादेव शशिनश्चुम्बनमुत्प्रेक्षितम् द्वितीये ताराविरलत्वाविरलत्वरूपेणान्यमा
त्रधर्मेन चन्द्रस्य संध्यानलमध्यागम्बरमूषिकावर्तिततारानिकरनिमित्तत्वमुत्प्रेक्षितम्। किंच हेतुफ
लधर्मस्वरूपोत्प्रेक्षा स्वत्यत्वेनेति लक्षणां साभावादव्याप्तिः। यथा॥ सैवास्थलीयत्रविचिन्वता त्वा
भ्रष्टमयानूपरमेकमूर्वा। अदृशा तत्त्वचरणा रविन्दुविश्लेषदुःखादिव वद्ममौनम्॥ इति हेतुत्प्रेक्षा
दाहरणोत्प्रेक्षणेन दुःखसाधारणो न मौलित्वेन निमित्तेन ननु पुरे तद्वेत्तु भूतदुःखमेव धर्मतयो
त्प्रेक्षते ननु दुःखितात्म्यम्। दुःखशब्दस्योत्प्रेक्षितमुवाच भवरात्र। एवम्॥ चोलस्य यद्गीतिपला

चि.मी.

८३

पितृस्यभालत्वचंकराकिनोवनानाः। अद्यापिकिंवातभविष्यतीतिव्यपाटयन्दुमिवाक्षराणि॥ इ
तिफलोत्प्रेक्षोदाहरणोदुमगतेनललाघाक्षरदर्शनप्रवृत्तपुरुषसाधारणोनललाघाटनेननिमित्ते
नदुमाराणां तत्फलं ललाघाक्षरदर्शनमुद्देश्यमिति धर्मतयोत्प्रेक्षतेन तु ललाघाक्षरदर्शनप्रवृत्तध
र्मितादात्म्यमदुमित्यस्य धर्मिपर्यन्तत्वाभावात्तथा ॥ पिनष्टीवतरङ्गायैः समुद्रफेनचन्दनम्। त
दादायकरैरिन्दुलिम्पतीवदिगङ्गाः॥ इति धर्मस्वरूपोत्प्रेक्षोदाहरणो समुद्रस्य चन्दनघर्षनशिला
प्रान्तस्थानीयेतदेहस्तस्थानीयतरङ्गायै फेनचन्दनपेषकत्वेन शशाङ्कस्य करैर्दिगङ्गादिधवली
करणेन च प्रतीयमानेन निमित्तेन तत्कर्तृकं पेषणालेपनमात्रमुत्प्रेक्षतेन तु तयोः पेषणालेपन

कर्तृतादात्म्यम्। पिनष्टिलिम्पतीत्याख्यातयोः कर्तृवाचकत्वेऽपि भावप्रधानमाख्यातमृशित्या
येन कर्तुः प्रधानभूतक्रियोपसर्जनस्यान्यत्रान्वयासंभवात्। अतएव लिम्पतीवतमोऽङ्गानिवर्धती
वाज्जनेन भः इत्युत्प्रेक्षा मुदा हतवता दण्डिनोक्तोदाहरणयो रिव शब्दश्रवणालेपनवर्षणकर्तृ
भ्यां तमोनभसोरुपमा माशङ्का ॥ कर्ता यद्युपमानं स्यात्प्रभूतोऽसौ क्रियापदे। स्वक्रियासाधने य
योनालमन्यद्वापेक्षितम् ॥ इति श्रुतिम् ॥ वृत्तात्तु पूर्वचनचादिदीर्घजङ्गेशु भेदस्तत्तत्तदीये।
शेषाङ्गनिर्माणविधौ विधातुर्लावण्यउत्पाद्य इवासयत्तः ॥ इत्यत्र निरतिशयलावण्यशालिज
ह्वासृष्टमिति न निःशेषलावण्यकोशव्ययेन निमित्तेन विधातुः शेषाङ्गनिर्माणोपयुक्तलावण्यो

चि.मी.

८४

त्पादनेयत्तमात्रमुत्प्रेक्षते ननु तथा भूतयत्नवत्तादात्म्यमिति स्पष्टमेव। अपि चाप्रकृतधर्मिकोत्प्रेक्षा-
या प्रकृतमित्यंशाभावादव्याप्तिः। यथा॥ हृतसारमिवेन्दुमण्डलेन्दमयनीवदनायवेधसा। कृतमध्य-
विलेविलोकातेक्षतगम्भीरखनीखनीलिम॥ अत्र कृतमध्यविलमिति पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गोपेक्ष-
यातिशयोक्त्या कृतमध्यवर्थाकाशनैत्यत्वेनाध्यवसितोयः कलकृतदत्तेन निमित्तेन कलकृतमध्यवसि-
तक्षतमध्यवर्थाकाशनैत्यत्वेन निमित्तोत्प्रेक्षितं कृतमध्यविलत्वेन निमित्तेन वाचस्पत्यमन्त्रलेन्दमयनि-
वदननिर्माणाय हृतसारत्वेनोत्प्रेक्षितमननुप्रकृतं दमयनीवदनमेवोक्तप्रकारहृतैन्दवसारंश-
निर्मितत्वेनोत्प्रेक्षितम्। यद्येतेन्दुकलोच्चयादुपचितैः सारैरिवोत्पादितं तत्प्रशेयमनङ्गमङ्गलगृहं

भूयोऽपि तस्यामुखं। इत्यत्रेव तथा शब्दान्वयाभावात्। ननु यथा शब्दतोऽन्वयालाभेऽपि वास्वराशतं भो-
ज्यतामित्यत्र प्रधानमनिलङ्गोपसर्जने क्रियान्वयपर्यवसानम् संख्याया भोजनान्वयायोग्यत्वात् तथे-
हापि प्रधानमिन्दुमण्डलमनिलङ्गोपसर्जने दमयनिवदने इन्दुमण्डलाहृतसारंशनिर्मितत्वे-
क्षापर्यवसानं स्यात्। अप्रकृतस्यावर्तनीयत्वादिति चेत् न। अप्रकृतवर्तास्याप्यप्रसृतप्रसंसा-
पेण प्रकृतातिशयाधानार्थतयान्वेतुं योग्यत्वात् न च वाच्यमृदुलिप्तश्च इत्यप्रसृतप्रसंसा-
हरणान्तरइवात्रापि संभावनामात्रमेव नोत्प्रेक्षेति। तत्र सहृदयहृदयाल्पादिनिमित्ताभावेनो-
त्प्रेक्षासामग्रीपरिपूर्त्यभावादुत्प्रेक्षाया असंभवेऽप्यत्र तत्संभवादप्रसृतप्रसंशया संकरोपपत्तेः।

वि.मी.

८५

तस्मादव्याप्यत्वात्नेदं लक्षणं युक्तमिति चेत् ॥ अत्र ब्रूमः । न तावत् हतसारम् इत्यादावव्याप्तिः । प्रकृतशब्द
स्य विषयत्वाभिमतमात्रपरत्वात् । न चैवं इन्दुलिप्त इव इत्यादावव्याप्तिः । तत्र सीतावदनसंनिधानेव
लुप्तोऽन्यधर्मे त्वे सत्पिन्दुगताज्जनलिप्तत्वं संभावनायामन्यधर्मत्वस्याप्रयोजकत्वात् धर्मस्य स
हृदयहृदयाल्कादिनो विवक्षितत्वाद्वा । अन्यत्वेनेत्यस्यान्येन प्रकारेणोत्पत्तिरिति न हेतुफलधर्मस्य
रूपोत्प्रेक्षा स्वव्याप्तिः । यत्र धर्मशिधर्मन्तरं तादात्म्येनोत्प्रेक्ष्यते तत्र धर्मन्तरमन्यः प्रकारः । यत्र तु क
श्चिद्धर्मस्वकिंचित्पत्तिहेतुतया फलतया स्वरूपेणोत्प्रेक्ष्यते तत्र स एव धर्मोऽन्यप्रकारः इति सर्व
त्राप्युगतेः । यद्वा हेतुफलधर्मस्वरूपोत्प्रेक्षोदाहरणोऽपि तादात्म्येनैवोत्प्रेक्षा । तथाहि । सैवास्थली

यत्र विचिन्वतात्वाम् । चोलस्य यद्वातिपलायितस्य इत्यादि हेतुफलोत्प्रेक्षोदाहरणयोस्तावद्विशेषः
खललायक्षरदर्शनादिधर्मो हेतुतया फलतया वानोत्प्रेक्ष्यते । किंतु नूपुरयुगादिधर्मिकं यन्निश्चलत्व
करारकसंश्लेषादिनिमित्तकं मौनव्यापाटनादिकं तदेव दुःखहेतुकमौनललायक्षरदर्शनार्थव्या
पाटनादि तादात्म्येनोत्प्रेक्ष्यते अवश्यं च द्विविधस्यापि मौनादेस्तादात्म्येनाध्यवसाय आस्थेय । अन्य
थानिश्चलत्वादिहेतुके स्वाभाविकमौनादौ दुःखादेर्हेतुत्वादिनोत्प्रेक्षणा मसमञ्जसं स्यात् । अस्मीति
तश्च सैवास्थली इत्यादौ दुःखादिधर्मस्वमौनादिहेतुतया नूपुरादिगतत्वेनोत्प्रेक्ष्यत इति वदताप्य
लेकारसर्वस्वकृतादिविधस्य मौनादेरभेदाध्यवसायः । हेतुत्प्रेक्षायां यस्य प्रकृतसवन्धिनो धर्मस्य

वि.मी.
८६

हेतुरुत्प्रेक्षते सधर्मोऽध्यवसायवशादभिन्नउत्प्रेक्षानिमित्तत्वेनाश्रीयते। इत्यादि तद्वचनात्। आवश्य-
के चान्यत्रापि क्वचित्कचिद्वत्तत्प्रेक्षोदाहरणे निमित्तांशो तादात्म्याध्यवसायाश्रयणम्। यथा॥ उने-
योममनसहते जातिवैरीतिशायामिन्दोरिन्दीवरदलदृशा तस्मै शौन्दर्यदर्पः॥ नीतः शान्तिप्रस-
यावक्रकान्तेति हर्षाच्च नामन्ये ललिततनुते पादयोः पद्मलक्ष्मीः॥ अत्र हेतुतया हर्षोत्प्रे-
तत्फलत्वाभिमतं पादयोः पद्मलक्ष्म्या लगने निमित्तं वाच्यम् तच्च सर्वथैवासिद्धम्। अतस्तत्र पदयो-
स्वाभाविकशोभासंबन्धः स एव पद्मलक्ष्मी लग्नत्वेनाध्यवसितो निमित्तमिति समर्थनीयम्। एवं न-
मित्तांशो तादात्म्याध्यवसायावश्यभावेनैवोत्प्रेक्षा विश्रान्तिरसु। न च तत्र निमित्तान्तरमन्वेयं स्या-

दिति वाच्यम्। प्रेरणास्पेषणरूपतयोत्प्रेक्षायां प्रान्तगतफेनचन्दनपञ्जीभवनं निमित्तम्। कर-
व्यापनस्य दिग्गङ्गनालेपनत्वेनोत्प्रेक्षायां तद्गवलीकरणं निमित्तमिति निमित्तान्तरस्य जागरूक-
त्वात्। लीम्पतीवतमोऽङ्गानिवर्षतीवाञ्जनं नभः इत्यादौ व्यापनादिलेपनादिरूपतया संभावितमि-
ति वदता काव्यप्रकाशिकाकारेणापि धर्मस्वरूपोत्प्रेक्षोदाहरणो तादात्म्योत्प्रेक्षणापक्ष-
शिवः॥ एवं च म्वतीवरजनीमुखशशी इत्यादावपि रज्ज्वावदनत्वेनाध्यवसितं यदारम्भाख्यं मु-
खं तस्य शशिनश्च सम्बन्धश्च नत्वेनोत्प्रेक्ष्यते। वृत्ताजपूर्वच इत्यत्रा यत्नपूर्वकेशो वाङ्गानिर्मा-
शो यत्नः पूर्वकत्वे तादात्म्योत्प्रेक्षेत्याघूयम्। अन्यधर्मोऽङ्गानिमित्तयैव न विवक्षितः किं नृपमायो-

चि.मी.
८७

साधारणाधर्मश्च विविधप्रतिविम्बभावादिभिः सर्वैरपि प्रकारैर्विवक्षितः। तथाच यथा ॥ आवर्जिता किं
चिद्विस्तृताभ्यां वा सो वसाना तरुणा र्करागम्। लुजातप्यस्तव कावनप्रासंचारिणी पञ्चविता ॥
व ॥ इत्यत्र विविधप्रतिविम्बभावकृताभेदाध्यवसायेन ॥ तारुण्यकुञ्जरुखां विलाशकमलाकुला ॥
तामिव मनोजस्य त्रैलोक्यविजयश्रियम् ॥ इत्यत्र समासभेदाश्रया कृताभेदाध्यवसायेन च धर्मस्य
कृताप्रकृतसाधारणादन्यधर्मसम्बन्धः। तथा अङ्गुलीभिरिव इत्यत्रान्वयभेदकृताभेदाध्यवसायेन ध
र्मस्य प्रकृताप्रकृतसाधारणादन्यधर्मसम्बन्धः सुसंपादश्रितिनतत्रा व्याप्तिः। नापि भूयस्तारुणी इत्यत्र
व्याप्तिः। तत्रोपाजधर्माक्षिप्रधर्मान्नरसंबन्धस्य निमित्तत्वात्। तत्र हि चन्द्ररूपविषयगतसंध्यानलमध्य

गाम्बरमूषिकावर्तिततारानिकरतिर्मितज्ज्योत्प्रेक्षायां तारगतेन तत्तद्विषयविरलत्वाविरलत्वरु
पेणोपाजधर्मैरानिमित्तेन धर्मस्य चन्द्रगतस्य तद्विरलत्वाविरलत्वाविधा यिद्विद्वाहासशालित्व
स्याक्षेपः ॥ अयंचापरोऽपि विशेषः। अन्यधर्मसंबन्धादित्यत्र पदार्थो धर्मस्य त्वेक्षासु विषयेव धर्मो त्वे
क्षासु तु विषयिणो धर्मस्याश्रयः। एवं स्थिते यत्रोपाजो निमित्तभूतो धर्मस्तत्र सर्वत्रापि यो धर्मो
न्यपदार्थस्य विषयिणो धर्मस्य च संबन्धितया संभावना पदवीमारोहति तथा भूतोऽन्वेष्टः। तत्र वर्तनी
ज्जननमभः इत्यत्र न भोगतत्वेन वर्धराक्रियो त्वेक्षापक्षे न भूतोऽभूत्पर्यन्तगामिनीलिमव्याप्रत्
मज्जनवर्धकसाधारणानिमित्तम्। तमसो व्यापनेन भः कर्तृकाज्जनवर्धराक्रिया त्वेक्षापक्षेति प

त्रैल
प्राप्ति

चि.मी.
८८

क्षेत्रसकलवस्तुसादमलिनीकरणादि। एवंवेलेवरगसागरस्पृष्ट्यादौ संक्षोभकारित्वादिगम्यनिमित्त
मूहनीयम्। यत्र निमित्ततया धर्मस्योपादने सत्यपितत्संवन्धो विषयस्यान्यपदार्थस्य वाज्जसानप्र
तीयते तत्र क्वचिन्निमित्तभूतधर्मादन्यस्य कस्यचिद्भर्मस्य तत्तादृष्यसंपादनेन तत्सन्धः समर्थनीयः।
क्वचिद्विषयस्य चान्यपदार्थस्य वा तद्धर्माश्रयतादृष्यसंपादनेन क्वचिन्मिलितेन तेनोभयेन क्वचिदुप
तद्धर्मकृतधर्मान्तरक्षेपेण। तत्र धर्मान्तरस्य निमित्ततादृष्यसंपादमुपमायाधर्मस्य संपादनाभिवि
स्वप्रतिविम्बभावादिभिः प्रकारैरेव प्रदर्शिताः। एवं विषयस्यान्यपदार्थस्य वा धर्माश्रयतादृष्यसंपाद
नं श्लेषादिभङ्गा। तत्र विषयस्य श्लेषेण धर्माश्रयतादृष्यसंपादने यथा। अस्यामुनीनामपि मोहमूहं

गुर्महात्पक्वचशैलशीलि। नानारदाह्लादिमुखं श्रितोरुर्वासो महाभारतसर्गयोग्यः॥ अत्र भृगुवादिमुनि
रूपविषयगतदमयनीगोचरमोहात्प्रेक्षायां यदेव तत्कुचपरिशीतनादिति निमित्तं तद्विषयगतं
किंतूतदादिगतम्। तस्य भृगुवादिशब्दश्लेषेण विषयगतता निर्वह। अपदुत्पायथा॥ किंशुकव्यप
देशेन तत्समारुह्य सर्वतः। दग्धो दग्धामरणानीपश्यतीव विभावसुः॥ अत्र दावानलरूपविषयगतद
ग्धादग्धवनप्रवेशदर्शनक्रियोत्प्रेक्षायां तत्समारोहणं निमित्तम्। तदपि न विषयगतं किंतु किं
शुकपुष्पगतं। तत्रापि यद्यपि मुखं समारोहणं नास्ति तथापि तदीयं तत्समाश्रयणमेव तदारोह
नत्वेनाध्यवसितं ततश्च तत्रापदुत्पायविषयस्य किंशुकपुष्पतादृष्यसंपादनेन धर्मसंवन्धनिर्वाहः।

चि.मी.

८६

अत्रापदार्थस्य श्लेषेण धर्माश्रयता इप्पसंपादने यथा ॥ अस्या दोहदशालिन्या मुखमापा राउरप्रभम् ।
सत्पराजेति मत्तः ॥ यद्यद्वं भोक्तुमिच्छति ॥ अत्र मुखस्य चन्द्रत्वोत्प्रेक्षायां भुवं भोक्तुमभिलाषो नि-
मित्तं तद्विषयगतमपि नान्यपदार्थभूतचन्द्रगतम् । अतस्तत्र राजशब्दश्लेषेण चन्द्रस्य धर्माश्रयता
इप्पसंपादनेन धर्मस्य तदीयतानिर्वाहः । धर्मान्नरस्य निमित्तधर्मता इप्पसंपादने विषयस्य तद-
माश्रयता इप्पसंपादने चेत्पुनरभयमेलनं यथा ॥ आकृष्टिवेगविवलदुजगेतु भोगतिमोक्तिरपि परि-
वृत्तयाम्बुराशेः । मन्थव्यथा व्युपसमार्थमिवाश्रयस्य मन्दाकिनीचिरमेवेष्टतपादमूले ॥ अत्र न-
दाकिनीरूपविषयगतपयोधि मन्थव्यथा व्युपशमरूपफलोत्प्रेक्षायां यन्निमित्तं चरणमूले वेष्ट-

नंतजाहात्पसंपादने पर्यन्तवेष्टनस्य श्लेषेण विषयस्य यत्ता इप्पसंपादनमप्युत्पादेति मिति
तेनोभयेन विषयस्यान्यधर्मसम्बन्धनिर्वाहः । उपात्तधर्मैराधर्मान्नराक्षेपस्तु दर्शितस्य । तस्मा-
दन्यधर्मसंबन्धादित्येतदपि सर्वोत्प्रेक्षागतमिति नक्त्वा प्याप्रमिति सर्वसमञ्जसम् ॥ अनेका-
लसर्वस्वकृत्ये स्थमस्य विभागप्रदर्शितः । वाच्याप्रतीयमाना चेति तावदुत्प्रेक्षाद्विविधाः । इत्यादि-
प्रयोगे वाच्या । तदप्रयोगे प्रतीयमाना तत्र वाच्या जातिगुणक्रिया इवाराणामप्रकृतानामध्यवसेयत्वेन
चतुर्विधा । तेषां च प्रत्येकं भावाभावाभिमानरूपतया द्वैविधेनाष्टविधा । तेषु निमित्तगुणक्रियारूप-
त्वेन षोडशभिदाः । निमित्तस्य पुनरुपादाना उपादाभावाच्च त्रिंशत्प्रकाराः । तेषु पुनः प्रत्येकं स्वरूपहेतुफ-

विनी

६०

लोत्प्रेक्षारूपत्वेन खस्रवतिर्भेदः। तत्र त्रस्वरूपो प्रक्षरामेवेति हेतुफलोत्प्रेक्षास्ततोऽपि विपातनीया।
। ततो योऽशभेदात्पूनाः। जात्यादीनामपि हेतुफलोत्प्रेक्षयोर्निमित्तस्यानुपादानेन संभवति ज्ञात
तुर्विंशतिर्भेदात्पूनाः। तथा च स्वरूपोत्प्रेक्षा वैकल्येन द्वाविंशद्भेदाहेतुफलोत्प्रेक्षे प्रत्येकं द्वादशभ
दे इति षट्पञ्चाशद्भेदावाच्योत्प्रेक्षा। प्रतीयमानोत्प्रेक्षायामप्येवमेव गणना। तत्र स्वरूपोत्प्रेक्षा
निमित्तानुपादानेन संभवतीति भेदः। ततश्च तत्र स्वरूपोत्प्रेक्षायामपि निमित्तानुपादानेन संभवतीति
भेदः। ततश्च तत्र स्वरूपोत्प्रेक्षा योऽशभेदाहेतुफलोत्प्रेक्षे पूर्ववद्द्वादशभेदे इति चत्वारिंशद्भेदाग
म्योत्प्रेक्षा। एवंमेव मिलित्वा षस्रवतिर्भेदोत्प्रेक्षेति। विद्यानाथेन पुनर्द्वयस्य हेतुफलोत्प्रेक्षरामप्य

राम

६०

श्रीकृत्यानुपात्तमित्येव गम्यति निमित्ते स्पृगा क्रियारूपत्वेन भेदगणनामजातपुत्रनामकरणाक
ल्येन चारुत्वावहमिति तदनाहत्यात्पथाविभागो दर्शितः। वाच्यायामस्वरूपोत्प्रेक्षा चतुर्विंशतिर्भेदा
अनुपात्तनिमित्तायां ग्राह्यारूपभेदगणनाभावेन भेदाष्टकह्रासात्। हेतुफलोत्प्रेक्षे प्रत्येकं द्वाद
शविधे। द्वयोत्प्रेक्षागोचराणां भावाभावाभिमानेन ग्राह्यारूपभेदेन चतुर्णां भेदानामधि
क्यात्। एवं षट्पञ्चाशद्भेदावाच्योत्प्रेक्षा। प्रतीयमानायां पुनस्वरूपोत्प्रेक्षापि योऽशप्रकारा। त
त्र निमित्तानुपादानासंभवेन तन्निवन्धनभेदाष्टकह्रासात्। ततश्चाष्टचत्वारिंशद्भेदाप्रतीयमानो
त्प्रेक्षा। एवं मिलित्वा चतुरत्तरशतभेदोत्प्रेक्षेति। अथोदाहरणानि दिङ्मात्रेण प्रदर्शयन्ते। उपात्तग

पृ. ५१
५९

गानिनिमित्तजातिभावस्वरूपोत्प्रेक्षायथा॥ सर्वपायादिदुर्तवद्विसलजाकोटिकोटिलः स्मरारेयोमृष्टि
ज्वलनकपिशोभातिनिहितः। स्ववत्सन्दाकिन्याः प्रतिदिवससिक्तेनपयसाकपालेनोत्सृक्तः स्फटि
कधवलेनाकुरश्व॥ अत्राकुरशब्दस्यजातिशब्दत्वाजातिरुत्प्रेक्षते। उपातः कौटिल्यगोनिमि
। एवमुपातक्रियानिमित्तगुणाभावस्वरूपोत्प्रेक्षायथा॥ निवेशितं यावकरागदीप्तये लपेत
धरसीमिसिककम्। रराजतं वैवनिवलुमुत्सुकं मध्वनिनिर्धूय सुधासधर्मिणि॥ अत्रोत्सुकं रराज
उत्प्रेक्ष्यते। उपातालग्नक्रियानिमित्तम्। एवमुपातगुणानिमित्तपिगुणाभावस्वरूपोत्प्रेक्षायथा
व्या। उपातगुणानिमित्तक्रियाभावस्वरूपोत्प्रेक्षायथा॥ अथ साध्यसाद्विकिरणाहृतिः। हरिहेतिइ

तिमिथुनंपततोः। पृथगुत्पपातविरहर्तिगलद्दयस्तुतासृगुलिप्रमिव॥ अत्ररुधिरातुलेपनकि
योत्प्रेक्ष्यते। उपातभरुणगुणोनिमित्तम्। एवमुपातक्रियानिमित्तपिक्रियाभावस्वरूपोत्प्रेक्ष
दाहर्तव्या। उपातक्रियानिमित्तद्वयभावस्वरूपोत्प्रेक्षायथा॥ एकैकमुद्रजगुणोच्यतइत्यराचंइति
त्यमंत्यमुपगंमपरित्यजन्ति। एतांजगादजगदर्वितपादपद्मापमामिवाच्यतभुजांतरविच्युता
॥ अत्रपद्मायास्कतयाद्वयत्वाद्वयमुत्प्रेक्षते। उपाताउपगंमपरित्यजनक्रियानिमित्तम्। एवमु
पातगुणानिमित्तद्वयभावस्वरूपोत्प्रेक्षोदाहर्तव्या। एवंभावभिमानेषुजात्यादिषूपातनिमित्त
अष्टौभेदाः संपन्नाः। अनुपातनिमित्तजातभावस्वरूपोत्प्रेक्षायथा॥ वर्वतपानावररांचिरायक

त्रि मी

६२

घमालम्यसमुक्षितेषु। बालेषु तारकवकेष्वेकं विकस्य शीभूतमवैमिचन्द्रम्॥ अत्र कवकजातिः
त्यक्षते। अनुपातो धावल्पवर्तुलत्वादिर्गुणो निमित्तम्। अनुपातनिमित्तगुणभावस्वरूपोत्प्रेक्षा
॥ अयमाभातिराज्येन्दो विजिताखिलशाखवः। अनुजीविषु सर्वेषु प्रसादवमूर्तिमान्॥ अत्र यथा
गुणोत्प्रेक्षाते। अनुपातो बहुप्रदत्तसुखनिषेव्यत्वादिनिमित्तम्। अनुपातनिमित्तक्रियाभावो
यथा॥ लिम्पति म्वतमोऽङ्गानि वर्वती वाज्जनं नभः। असत्पुरुषसेवेव हृदि निष्फलतां गतः अमर्षः
योत्प्रेक्ष्यते। अनुपातं व्यापनादिनिमित्तम्। अनुपातनिमित्तद्वयभावोत्प्रेक्षा यथा॥ दहत्यादप्यंता
स्पृश्यति प्रतिमासुमा। अन्वार्धाभ्यामिवोत्पन्नमर्धनारीश्वरान्तरम्॥ अत्रार्धान्तरोत्पन्नार्धनारीश्व

रान्तरद्वयमुत्प्रेक्ष्यते। प्रतिविम्बव्यत्यस्तभागस्त्रीपुरुषाकारशालित्वमनुपाते निमित्तम्। अर्धनारी
श्वरान्तरोत्प्रेक्षायामपि वस्तुतोऽर्धनारीश्वरस्यैकत्वाद्व्योत्प्रेक्षा त्वमविरुद्धम्। यथावा॥ विललास
जलाशयोदरे कचनघोरनुविम्बिते वया। परिखा कपटस्फुटस्फुरत्यतिविम्बानवलम्बिताम्बुनि॥ अ
त्र देवपरीद्वयमुत्प्रेक्ष्यते। शोभापानिशयः कुण्डिनपरीगतोऽनुपाते निमित्तम्। एवं चतुर्विधा अनुपात
निमित्तोदाहृता। अस्यां निमित्तस्य गुणक्रियारूपभेदमालोच्याष्टविधत्वमूहनीयम्। एवं जात्या
उत्प्रेक्षाभावमिमानवत्यः षोडशसम्पन्नाः॥ अथवा विद्यानाथोक्तप्रकारेणानुपातनिमित्तगुणक्रि
याभेदो न चिन्तनीयः। अनुपाते निमित्ते तद्यवस्थाया असंभवात्। यथा विललासजलाशयोदरे इत्यत्र

चि. भा.

६३

निरतिशयसौभाग्यवत्त्वे गुरो निमित्तमित्यपि वक्तुं शक्यम् । निरतिशयसौभाग्यभाषित्वं क्रिया निमि
त्तमित्यपि । अतो द्वा द्वौ भेदाः । अथाभावाभिमानवत्पत्न्यस्वरूपोत्प्रेक्षाः । उपात्तगुरानिमित्तजातिः
राक्रियाणामभावोत्प्रेक्षायथा ॥ अकुङ्कुमक्षोदमिवाङ्गमेतदयावका रूपमिवाधरने । अत्र
नो ह्येवमिवाक्षियुग्मे स्वाभाविकैरेव गुरोरुद्दिक्षे ॥ अत्र कुङ्कुमरजोयावकरागाज्जनोत्प्रेक्षन ॥
जातिगुराक्रियाणामभावोत्प्रेक्षनेः । उपात्ताः स्वाभाविकगौरा रुरानीलवर्णानिमित्तम् । एता मुक्ति
या निमित्तमप्युदाहार्यम् । उपात्तक्रिया निमित्तद्वयाभावोत्प्रेक्षायथा ॥ सुवित्त्वत्सुखमा ॥
चन्द्रमिवोदितम् ॥ अचन्द्रमिव पश्यामिदिवं शोभाविवर्जनात् ॥ अत्र चन्द्रस्य द्रव्यस्वाभावोत्प्रे

क्षते । उपात्ता वर्जनक्रिया निमित्तम् । एवमुपात्तगुरानिमित्तापि द्वयाभावोत्प्रेक्षोदाहार्याः । एतावे
वक्षोः कौश्लं विशालाक्षिविभावयामि पदवीममृताश्वसाम् इति चतुर्थपादयोः पाठेऽनुपात्तनिमित्त
जात्याद्यभावोत्प्रेक्षोदाहरणम् । एवमभावाभिमानवत्पत्न्योऽपि स्वरूपोत्प्रेक्षाः पूर्वोक्तरीत्या योऽशब्दा
दशवेति द्वाविंशच्चतुर्विंशतिर्वा स्वरूपोत्प्रेक्षाभेदाः प्रदर्शितप्रायाः । एता सुविषयिणाः कश्चिदात्म्ये
नाध्यवसायः । यथाः सवः पायादिदुःइत्यत्र । क्वचिजुसंसर्गितया यथाः निवेशितं यावकरागदीप्रये
त्पत्रौत्सुक्यसोयमपि भेदो बोद्धव्यः । अथ हेतुत्प्रेक्षा उपात्तगुरानिमित्ताजातिहेतुत्प्रेक्षायथाः त
तुरेयासावकदृशस्तनीयसीशनकैरवापशरकासपाण्डुताम् । उत्तरान्तरस्थितिमुपेयुयो हरेः कर

वि. मा.
५४

यान्चजन्यकिरणोरिवोद्गतेः॥ अत्रकिरणजातिः पारिभाषिकेन प्रतिहृतत्वेनोत्प्रेक्ष्यते। स एव पारिभाषिकमा
निमित्तम्। एवंक्रियानिमित्तापि जातिहेतुप्रेक्षोहनीया। क्रियानिमित्ताग्राहेतत्प्रेक्षायथा॥ वह-
नोवहुशैवलक्षतां धनरुद्राक्षमधुव्रतं खगः। सनलकरं ययौ पुनः सरसः कोकनदध्रमादिवा॥ अ-
त्रनलकरप्राप्तिक्रियाप्रतिको कनदध्रमो हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यते। सैव प्राप्तिक्रियानिमित्तम्। उक्त-
चापि हेतुत्प्रेक्षायां सर्वत्र फलमेव निमित्तम्। एवंगुणानिमित्तापि गुणाहेतुत्प्रेक्षादृष्ट्या। गुणानि-
मित्ताक्रियाहेतुत्प्रेक्षायथा॥ विवस्वताना यिषते वमिश्राः स्वगोसहस्रेण समं जनानाम्। गावोपि
नेत्रापरनामधेयास्तेनेदमांधां खलु नाश्वकारैः॥ अत्राश्वगुणाप्रतिनयनक्रियाहेतुत्वेनोत्प्रेक्षते।

एवंक्रियानिमित्तापि क्रियाहेतुत्प्रेक्षोदाहार्या क्रियानिमित्तादव्यहेतुत्प्रेक्षायथा॥ हृदयं परिपूतमे-
व नित्यं विडुयस्तस्य विशुद्धकर्मभाजः। विपदापगएव विश्वमूर्तेः प्रवहन्त्यावसतोऽन्तरिक्षपद्मान्
। अत्रपवनक्रियाप्रतिगच्छादव्यहेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यते। एवंगुणानिमित्तापि हेतुत्प्रेक्षोदाहार्या। इत्थंभा-
वाभिमानवत्प्रेतुत्प्रेक्षाउदाहरिताः। अथाभावाभिमानवत्प्रेतुत्प्रेक्षाः॥ रात्रौ रवेर्दिवाचेन्द्रोरभावादिवस-
प्रभुः। भूमौ प्रतापयशसी सृष्टवान् स ततोऽस्थिते॥ तस्मिन् न सङ्गते भानो विधुस्तस्य पदे क्रियान्॥ इ-
त्यनादरतो नूतं मीलत्पशु रुद्राकरः॥ वीणावादनसंरम्भाच्च कम्पेदक्षिराः स्तनः॥ अदृष्टेवे-
तरं तस्यास्तं भाभोगतिरोहितम्॥ अत्रयशोकेरविचन्द्रयोर्जातिद्वयोरभावो हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्य-

तैत्तिरीयतृतीयश्लोकयोरादृशदर्शनयोगराक्रिययोरभावौ। सृष्टिमीलनकम्पक्रियालुनिमित्तानि
 । एवं गणानि मित्रा अप्यभावहेतुत्प्रेक्षा उदाहर्याः। एवं वीडशभेदाहेतुत्प्रेक्षा दर्शिता। अथ फलो
 त्प्रेक्षाः॥ सौधेषु यत्र मुखभासु मृगेक्षणा नो ज्योत्स्नापहासचतुरासु विसृत्तरीषु। चन्द्रसदृशमिद
 रविषु वभ्रमीति कुर्वन्करप्रसरणान्यभिज्ञालवर्गम्॥ तव निर्वर्णयद्वर्णस्वर्णवर्णयता दृशोऽपि
 त्कोशगेहान्निर्गम्यतीर्थेषु वसति ध्रुवम्॥ रथस्थितानां परिवर्तनाय पुरातनानामिव बाहू नानाम्
 उत्पत्तिभूमौ तुरगोत्तमानां दिशि प्रतस्थे रविरुत्तरस्याम्॥ दुग्धानवसहस्रायकैलासाचलकोटये।
 नूनं प्रतापरुदेरायशोदिक्षु प्रसारितम्॥ एषु श्लोकेषु क्रमेण मुखप्रभागौ रवर्णपरिवर्तनदुग्धाराः

वकैलासरूपाणि जनिगुणक्रियाद्वयानि फलत्वेणोत्प्रेक्ष्यन्ते। अमरातीर्थवासप्रस्थानप्रसारा
 क्रियानि मित्रानि। एवं गणानि मित्रा अप्युदाहर्याः। अभावाभिमानवत्पः फलोत्प्रेक्षायथा॥ त्वदा
 ननेन सादृश्यं प्राप्नुकामो निशाकरः। कलङ्कपङ्काभावाय नूनं मज्जति सागरे॥ अरण्यवासजितवा
 न्धवासु मृगीष्वेवैरर्थमिवारं रणाः। कलित्ददेशे श्वरैरिणार्यः पराश्रुखालोचनविभ्रमेषु॥ हेमादि
 कुञ्जेषु विहारभाजः स्निग्धाङ्गकल्पितचन्द्रतार्थान्। श्रीवीररुद्रस्य यशो विलासानायाय न्यसंस्प
 र्धमिवान्धकारम्॥ वीररुद्रनरेन्द्रस्य जयप्रस्थानसंभवम्। रजःपिहितदिगोलं निराकाशमिवो
 त्थितम्॥ एषु श्लोकेषु पङ्क्त्यैरर्पशनाकाशानामभावाः फलत्वेनोत्प्रेक्ष्यन्ते। तेषु पराश्रुखत्वमेको गुणः

दा
५६

।अन्याः क्रियाः। इत्यंगराक्रियानिमित्तभेदा उदाहरणार्थः। एवं फलोत्प्रेक्षाः बोधशदर्शिताः। इति वा गो
त्यक्षावर्गः। अथ गम्पोत्प्रेक्षादिशात्रेणोदाह्रियते॥ नभसिमहसांधान्धाह्वप्रमापरापडित्ता
मिहविहरणैः श्येनपातांखेरवलोकयन्। शशविशसनचासादाशामगाच्चरमोशशीतदधिगमन
नारापारावतैरुडदंडीयम्॥ अत्र सूर्येण विसृष्टानां ध्यानकाकप्रमापराग्येन रुपाणां किरणैः
विहरणेन निमित्तेन सूर्यस्य श्येनपातवतीमृगयाविहारक्रियात्प्रेक्षतश्चितक्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा
तावदेकाः। तस्माच्छसितचासतस्यदिगन्तरगमनं प्रतिहेतुत्वेनोत्प्रेक्षतुश्चितहेतुत्वेनोत्प्रेक्षान्या। ततस्त
दधिगमस्तारापारावतानां मुग्धत्वेनाध्यवसितः। ततस्त्यानेऽस्फुरणं प्रतिहेतुत्वेनोत्प्रेक्षतः इत्यपरा

चहेतुत्प्रेक्षाः। सर्वाश्चैतागम्पाः। इवाद्याभावात्। एवमन्याऽपि स्वयमेव बोध्याः। नूतमादिशब्दविरहे
रापूर्वोक्तप्रकारणामुन्नेतुं शक्यत्वात्। प्रागुदाहृतानामेव श्लोकानां नूतमादिशब्दविधानेन गम्पा
त्यक्षोदाहरणत्वसंभवाच्च गम्पोत्प्रेक्षाः पृक्ता कल्पेन नोदाहृतः॥ इदमुच्यते। गम्पोत्प्रेक्षा
जातद्वयस्वरूपोत्प्रेक्षे संभवतो न वेति। संभवत इति पक्षे॥ रुचयोस्तमितस्य भास्वतः सूर्यलता यत्र
निराश्रयाः खलु। अनुसामभुर्विलेपणापराकाश्मीरजपरायवीथयः॥ परिखावल्लयस्तुत्यान
परेषां ग्रहाण्यगोचरः। फणिभाषितभाष्यफक्कि काविषमा कुराडलनामवीपिता॥ इत्यादिनां दाह
रणेन भाष्यम्। अभिमते च तथा केषांचित्। अलंकारसर्वस्वकारस्य नूनः संभवत इति पक्षः। एतदिति

चि.मी.
५७

प्रायेणोवतेनोक्तं गभ्यो त्वेक्षाविभागे प्रायश्चात्र स्वरूपो त्वेक्षानसंभवति इति । कलस्य न यो लस्य
क्षेऽलंकारः । रूपकमेव । अतएव ॥ पीयूषप्रसृतिर्न वामखभजं दात्रं तमोलूतये स्वर्गं क्वाविमनस्क
कोकवदनस्वस्तामृडालीलता । द्विर्भावः स्मरकार्मुकस्य किमपि प्राणो भ्रूरीसागसामः ॥
ज्वातिप्रतिपदि प्रालेयमानोस्तु ॥ इत्यत्र मालारूपकमुदाहरता स्वर्गं क्वाविमनस्का
रूपकमेवो रीकृतम् । तस्माज्जातिद्वयो त्वेक्षे परिहृत्यैव गम्यो त्वेक्षावर्गः परिगणनीयः । इदं वा
न्यदोद्भवम् । धर्म्य त्वेक्षासु विषयिविषयानुगतो धर्मो धर्मो त्वेक्षासु विषयाश्रयविषयानुगतो धर्म
श्च निमित्तम् । तेन उवाह्या तनुलता इत्यादौ वैमल्यनिमित्तमित्यादि पक्षो न युक्तः । तस्य तादात्म्यसं

भावनोपयुक्तप्रतिविम्बघटकस्य तु धर्मस्य विषयधर्मत्वाभावात् । यत्रान्यधर्मसंवेदनात् इत्यादिलक्ष
णोवदद्भिः सर्वैरपि विषयधर्मस्यैव निमित्तत्वस्य व्यवहृतत्वादित्यलमिति विस्तरेण । अत्र ब्रूमः ॥ वि
षयिणोऽप्येक्षायां जातिगुणाद्यात्मनाविभागविधा । य इति नैव शोभातयोपमायामिवोपमेयस्य
॥ तदभावेऽलंकारः संभवमात्रेण निविभागम् । अहंति तस्याविषयोऽप्येवं विभक्तव्यः ॥ धर्मस्या
पि विभागो गुणक्रियात्मानचारुताहेतुः । उपमायामिव सोऽलंकारभावयोलसंकलनात् ॥ मनी
सन्तमिव प्रियमीक्षितं नयनयोः स्पृहयान्तरूपे नयोः । ग्रहाणां शक्तिरभूदिदमीययो रपि न संमुखवा
वस्तुनि ॥ वतंसनीलासुरहेण किं दृशा विलोकमाने विमनीव भ्रूवतः । अपि श्रुती दर्शनशक्तचेतसो न ते

चि.मी.

८८

ततेश्चुवतुर्मृगीदृशाम्॥ इत्यादिषुपश्यामोगुणक्रियाभावयोरपि व्यक्तम्। उज्ज्वलभावतिवन्धनभुषण
यानिमित्तत्वम्॥ भवत्याद्युदाहरणोत्तयनयोर्हृदयगतप्रीयवीक्षणायान्तःप्रविष्टत्वोत्प्रेक्षणायां
स्यवसुग्रहाशक्त्यभावोनिमित्तम्। द्वितीये श्रोत्रेन्द्रियगतस्पर्शलोकेनैकाग्रत्वत्प्रेक्षायां श्रवण
भावोनिमित्तमस्त्वम्॥ वीराशनेर्ध्यानयुष्मासृषीणाममी
या विभान्नियोगाधिरुद्धाश्च वशाखिनोऽपि॥ इत्यादीन्पुनरिति नित्तत्वेभूयां सुदाहरणानि। श्रुति
समुच्चयभेदः परिगणनीयो निमित्तेषु। भावोभावाभावौ समुचितवपि निमित्ततां भजतः॥ अवम
हंसावलयोवलक्षास्त्वत्कीर्तिमूर्तेश्च पलाः पुलाकाः। उड्डीषयुक्तं पतिताश्रवनिवेशनपूरं परितः

वन्ते। उडुपरिषदकिं नार्हन्तीति शः किमनौ चिती पतिरिह नयदृष्टत्वाभांगरोय रुचो गणाः॥ स्फुटमु
डुपतेराशमंवक्ष्यः स्फुरन्मलितात्मनः इच्छविमदनयोर्विच्छेदेऽपि दुतं वतन दुतम्॥ स्वमादिषु वही
बुनिहोतुं केन शक्यते। समुचितनिमित्तत्वमुत्प्रेक्षासु निरीक्षितम्॥ आद्ये उदाहरणे हंसावलीनां
कीर्तिपुलाकत्वोत्प्रेक्षायां भावत्यगुणोजलोपरि प्रवतक्रियाचेत्युभयं निमित्तम्। द्वितीये उडुपते
वक्षसोऽश्मविकारत्वोत्प्रेक्षायामश्मच्छु विरूपोभावो दुतत्वाभावश्चेत्युभयं निमित्तम्। किंच
क्ष्पायानिमित्तत्वं यज्जानिडव्ययोरपि। तेनापि विकलो विद्योनिमित्तगणानामिमाम्॥ दोरासातर्जवि
तरिष्यति भाव्यलम्पसौ भाग्यकार्मणमयी मुपदागिरस्ते। तद्दीपदीपश्च दीप्तिभिरोषधीनां च उज्ज्वल

चि.मी.
६५

जलदकजलदर्शनीयः॥ अत्र दोषाचलस्पक्षीपत्वेक्षायामतत्परुषो वधिवक्षक्षीपस्यो
जलदकजलेचनिमित्तमिति जाते निमित्तत्वं दृष्टम्॥ निशासुमूर्धिसुरतायत्सो धोरानतीतना
करो भक्तारक्षार्थं संनिधानं भजन्निव॥ इत्यत्र वातासुरसौधस्पक्षिवरूपो त्येक्षायामूर्धिसुरनि
निमित्तम्। एवम्। भास्वतालंकारेणाश्वेतरोचिष्मिन्नेन लोहितेनाधरेण सौम्येन दर्शने गुरुणा
नितम्बेन सितनहारेण शनैश्चरेणोपादेन विकचेन लोचनेनोत्पलेन त्रिभुवने विजयवत्तुनास्येण
ग्रहमयीव इत्यत्र वासवदत्तायाः सकलग्रहमयत्वेक्षायामश्लेषेण तत्तद्गुरुपापनालंकारादयो
निमित्तमिति जाति क्रियागुणानां समुच्चितानां निमित्तत्वं दृष्टं न चोदाहृतेषु दीप्तादिसम्बन्धो निमि

तंस च सर्वो गण एवेति वाच्यम्। तथा सति ईदृश्याक्षामतांगतौ इत्यादावपि गमनादिक्रियामवश्यं
वनिमित्तमिति क्रियाया एव निमित्तत्वप्रसङ्गात्। न च तथापि भास्वतालंकारेणा इत्यादौ श्लेषेण सूर्यरु
पताद्यापन्ना अलंकारादयो निमित्तमनत्वविशिष्टा जाति इत्येवेति वाच्यम्। तथा सति कपालेनोत्पुक्तः
स्फटिकधवलेनाङ्कुरश्च इत्यादावपि कपालोत्पुक्ताङ्कुरत्वादिविशिष्टमेवो त्येक्षणीयं नत्वविशिष्टं
जात्यादिकमिति विधयिणोपि जात्यादिरूपेणा विभागस्यासामञ्जस्यप्रसङ्गात्। तस्माद्विदुः
मिन्नस्यापि जात्यादिरूपेणा चतुर्विधतया पुनः प्रत्येकं भावाभावाभ्यामष्टविधतया च विभागः कर्तव्यः
इति नूनं एवायं विभागः। किंच यद्देतूत्येक्षायामनुपादानं निमित्तस्य क्वापि न संभव इति प्रतिश्रुतं तदपि

चि.मी

१००

नोचारु॥ मग्ना सुधायां किमु तन्मुखेन्दो लग्ना स्थिता तत्कुचयोः किमन्तः॥ विरेणा तन्मध्यममुच्चतात्पद
ष्टिः कुशीयः खलनाद्वियानु॥ इह हेतावत्येक्षे मज्जन लग्ने निमित्तमनुपात्तम्। तत्कार्यं दृष्टिगतं विरे-
यन्मुखकुचतज्जनम्॥ स्यादेतत्। इह मज्जमलग्नोत्प्रेक्षयोश्चिरेण मुखकुचतया गावतपात्तं विरे-
तयोश्च न मज्जन लग्ने हेतुत्वयोग्येति। सत्यम्॥ तथापि हेतुत्वेक्षैव। नहि हेतु भवनक्षम-
हेतुत्वेक्षा किंतु हेतुत्वेनोत्प्रेक्षायथा। सैवास्थ तीयत्र विचिन्वता त्वामा। इत्यत्र। अत्र हि पदं हेतुत्व
प्रतिपादिका तथा॥ कपोल फलकावस्था कंभूत्वा तथा विधौ। अपश्यता विवात्पोत्पमी दृष्टांशा-
तांगतौ॥ इत्यत्र क्षामतांगमनं प्रति परस्परदर्शनस्य हेतुत्वत्प्रेक्षायां शतप्रत्ययो हेतुत्व प्रतिपादकः

॥ मदततापभरेणा विदीर्य नो यदुदपाति हृदा दमनस्वसुः॥ निविडपीन कुचद्वययच्चराणां तमपराधमधा-
त्यतिवन्धती॥ इत्यत्र हृदयस्य मदततापेन स्फुरितत्वेनात्यतनाभावे कुचद्वययच्चराणां हेतुत्वोत्प्रेक्षाया
मुत्पत्तन प्रतिवन्धकत्वपरः प्रतिवन्धती शब्दः फलतोऽनुत्पत्तन हेतुत्व प्रतिपादकः। एतादृशेषु च फल-
स्य निमित्तस्योपादाने नियतमेव। अन्यथा पञ्चमादीनां मन्वयसंघटनाभावात्। यत्र हेतुत्व प्रतिपाद-
कः शब्दो नास्ति तत्र हेतु भवनक्षमस्यापि स्वरूपोत्प्रेक्षैव। अतएवा संकार सर्वस्वरूप-
वेकमेतस्मिन् प्रतिनिष्ठा सति विद्याम्॥ चकम्पे लोकमानार्थभयविकूलिते वभूः॥ इत्येव विद-
लितत्वस्योत्प्रेक्षस्य हेतुत्व प्रतिपादक शब्दरहितस्य कम्पं प्रति हेतु भवनक्षमत्वेऽपि स्वरूपोत्प्रे-

ची.मी.

१०१

क्षोदाहतेतिचेत्। मैवम्॥ एवं हि ॥ स्मरसिस्मरमेखलागौरुतगोत्रस्खलितेषु वन्धुनमाच्युतकेसरशशि
नेक्षणा न्यवतंसोत्पलताडनानि च ॥ इत्यत्र हेतुत्प्रेक्षा लक्षणा न स्यात्। स्मरणगत हेतुत्व प्रतिपादक श
ब्दभावात्। न चेषापत्तिः॥ कृतवानसि विप्रियं न मे प्रति कूलं न च ते मया कृतं। किमकारणमेतदिति
लपन्त्योरयते न दीयते ॥ इत्युक्तनन्तरं प्रवृत्तस्यास्य श्लोकस्य अथ वामत्पूर्वकृता पराधस्मरण
शब्दं न दीयते किमिति हेतुत्प्रेक्षा परत्व एव सामञ्जस्य स्यात्। यदितु हेतुत्व प्रतिपादक शब्दभावात्।
वापरा नुगुण्येनापि हेतुत्प्रेक्षा भवेत्। तर्हि हापि तृतीयोत्प्रेक्षा समभिवाहारात् स्यादिति चेत्। तत्र गंधे
जने शब्दोपात्ते स्खलनभयस्यैवा योत्प्रेक्षयो रपि निमित्ततया गम्यमाने चिरान्मुखकचत्पजने मज्जन

स्पलगतस्य च हेतुत्वेनोत्प्रेक्षणा मित्येव युक्तम्। यत्रापि हि फले फलत्व प्रतिपादक शब्दस्य त्रयोचिते
न फलोत्प्रेक्षा मवधीर्य हेतुत्प्रेक्षा स्त्रीकार्या दृश्यते। यथा ॥ हृतस्य यन्मन्त्रयते रहस्त्वांत घक्तमामन्त्र
यते मुखयत्। तद्वै रिष्या युधमित्रं चन्द्रसख्यौ चिती सा खलु तत्सुखस्य ॥ अत्र हि हृदयकतरहस्यमं
त्रणोद्देदनप्रत्येवमं शक्येन तच्छब्देन सख्यौ चिती शब्दस्य कर्मार्थकस्य जन्तुस्य सामायाधिकरेणा
च्छब्दो रहस्योद्देदनस्य सुखगतं हृदयवैरिमन्मथसु हृच्चन्द्रसख्यकार्यत्वं प्रतीयते। तथापि तत्र
सख्यस्य रहस्योद्देदनं प्रति हेतुत्वेनैवोत्प्रेक्षा न तु रहस्योद्देदनस्य सख्यफलत्वेन। रहस्योद्देदनं फ
लमुद्दिश्य सख्यं कृतमित्युत्प्रेक्षाया असामञ्जस्य स्यात्। हेतुत्वमात्रेण हेतुत्प्रेक्षाया इव हेतुदेशो विना

वि.मी.
१०२

कार्यत्वमात्रेण फलोत्प्रेक्षाया अनिर्वाहात्। एवं यत्र हेतौ हेतुत्वप्रतिपादकः शब्दस्तत्रापि क्वचिदौचित्येन हेतुत्प्रेक्षाङ्गीकार्या दृश्यते यथा॥ स्मरसुगीभूयविदर्भसुभ्रूवक्षोयदक्षोभिखलुप्रसूनैः। स्मरं सृजन्पातदशोभितेषु यत्रैकया सचि शिखानिखाय॥ अत्र निखनने पूर्वकालत्वरूपकारणात् त्वप्रतिपादककत्वाप्रत्ययसद्भावेऽपि न तद्वैरशोधनं प्रति हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यं किंतु वैरशोधनार्थं निखननमिति वैरशोधनमेव फलत्वेनोत्प्रेक्षम्। सिद्धसिद्धयोरपि सिद्धस्योत्प्रेक्षणीयत्वात्। इह तद्देशोत्प्रेक्षया संभवाच्च। यथा वा॥ अस्मैव सर्गाय भवत्करस्य सरोजसृष्टिर्मम हस्तलेखः। इत्याह धाता हरिरोक्षणायां किं हस्तलेखी कृतया तया स्पाम्॥ अत्र हस्तलेखी कृतया सरोजसृष्टेः कर्तृत्वाविभक्तिसद्भावेऽपि

१०२

तमाविधात् कर्तृकसरोजसृष्टिर्गतहस्तलेखत्वप्रकाशने प्रति हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यते किंतु तत्प्रकाशनार्थं सरोजसृष्टिर्हस्तलेखकरणा मिति तत्प्रकाशनमेव फलत्वेनोत्प्रेक्षम्। किं बहुना यत्र हेतुत्वप्रतिपादकः शब्दस्तस्यैव फलत्वमौचित्येन क्वचिदङ्गीकार्यं दृश्यते यथा॥ स्मनावालोकात् त्वञ्चाः शिरः कम्पयते युवा॥ तयोरन्तरनिर्मग्ना दृष्टिमुत्पाठयन्निव॥ अत्र शत्रुर्हेतौ विधानेऽपि फलत्वाप्युद्देश्यतया कथंचिद्हेतुत्वमित्युपपाद्य फलोत्प्रेक्षाङ्गीकरणीया। एवं च फलत्वादिप्रतिपादनमप्युद्देश्यं हेतुत्प्रेक्षादिकमौचित्येनाङ्गीकार्यं तदा किमु वक्तव्यं विरोधि शब्दाभावे औचित्यानुशरणां कार्यमिति। एवमनयादिशास्त्रापि निमित्तात्पादानं संभवदहनीयम्। अपि च॥ यथोपात्तनिमित्तत्वम्

चि.मी.

१०३

उपात्तनिमित्तता। प्रत्येकं वर्तते तद्वत्समुच्चित्वापि दृश्यते ॥ यथा ॥ मुनिदुमः कोरकितोऽसितश
तिर्वनेऽमुनामन्यतसिंहिकासुतः ॥ तमिस्त्रपक्षत्रुटिकूटभक्षितं कलाकलापंकिलवैधवं वमन ॥
अत्र कोरकनिर्गमनविशिष्टस्य मुनिदुमस्य विधुकलाकलापवमनविशिष्टरादुरूपेत्वेऽन्ते
विशिष्टोत्प्रेक्षानिमित्तमसितवर्णात्वमुपात्तम् ॥ विशेषणोत्प्रेक्षानिमित्तं तु कोरकविधुकलासा
धर्मादिरूपं नोपात्तम् ॥ यथावा ॥ त्वत्पाङ्गुणो सुन्दरपाशयदेवमतः कृजाः शृङ्खलिनो विमानि ॥ आ
वासदानादरिभृपातीनामाशान्तशैला इव सापराधाः ॥ अत्र विशेषणभूतसापराधत्वोत्प्रेक्षानिमि
तं शृङ्खलितत्वमुपात्तम् ॥ विशेषशैलरूपत्वोत्प्रेक्षानिमित्तमौन्नत्यादिकं नोपात्तम् ॥ यथावा ॥ अज-

स्रभूमीतटकुट्टनोत्थितैरूपासमाने चरणेषु रेणुभिः ॥ रयप्रकर्षाध्ययनार्थमागतैर्जनस्य चेतोभिरिवा
शिमङ्कितैः ॥ अत्र विशेष्यभूतचेतोरूपत्वोत्प्रेक्षायमानिमाङ्कितैरिति निमित्तमुपात्तम् ॥ अध्यय
नार्थमागतैरिति तद्विशेषणोत्प्रेक्षायामपि चरणोपासनारूपं निमित्तमुपात्तम् ॥ रयप्रकर्षेत्य
ध्ययनविशेषणोत्प्रेक्षानिमित्तं चेत्तसोवर्णनीयादश्वादप्रकृष्टरयत्वं नोपात्तम् ॥ एवमन्यत्रापि निमि
तोपादानात्तुपादानसमुच्चयेऽदाहर्तव्यम् ॥ तस्मान्मूनः सत्तृणां भ्यवहारश्चायं विभागः ॥ अतोऽत्र
विषयिणो जात्यादिरूपेणाष्टधा विभागमधर्मस्य गुणक्रियारूपेणाविभागं चापहाय विभागान्नरत्न
म्यायावन्ताभेदास्तावन्त एव च मन्कारिणाः ॥ स्वरूपहेतुफलोत्प्रेक्षासु तु विधान्तरेणाप्यवान्तरमे-

चि.मी.

१०४

दासंभवन्ति। यथा॥ स्वरूपोत्प्रेक्षाद्विविधोत्प्रेक्षाविशिष्टोत्प्रेक्षाच। यत्र विषयो वि-
रासुपात्तमपि गोत्प्रेक्षणीयमवगम्यते तद्विषयरूपस्य तन्निमित्तरूपस्य वा विषयविशेषरास्याभावा-
त्किंतु तद्विशेषराविषयिणी विधानरेणोपयुज्यते सा विशिष्टोत्प्रेक्षा। यत्र तु विषयिणी विशेषरा-
मप्युत्प्रेक्षणीयमवगम्यते तद्विषयरूपस्य तन्निमित्तरूपस्य वा विषयविशेषरास्योपादातत्राद्या-
यथा॥ रते गृहीतानुनयेन कामं प्रत्यर्पितस्वाङ्गमिवेश्वरेण। काकुत्स्थमालोकयतां नृपारां मनोवधू-
वेतुमतीति शम्॥ अत्र मदनरूपत्वोत्प्रेक्षायां मदनाकृतिशालित्वमस्ति निमित्तम्। अतस्तत्त्व-
त्प्रेक्षणीयमवगम्यते तत्प्रत्यर्पणं रत्ननयप्रसन्नैर्न परमेश्वरेण कृतमिति विशेषरांशस्तु नोत्प्रेक्ष-

राण्योऽवगम्यते। तदंशे विषयस्य वाच्यस्य गम्यस्य वा निमित्तस्य वा लाभात्। किंतु परमेश्वरदग्धस्य मदन-
देहस्यासुरदग्धस्य कचदेहस्य शुक्रश्वनकश्चिदंत्यः प्रत्यर्पणं कर्तुं शक्नोतीति विषयिनि प्रत्यर्पणो-
पपादकतया तद्विशेषरासुपयुज्यते इत्युत्प्रेक्षाविशिष्टोत्प्रेक्षेयम्। विशिष्टोत्प्रेक्षायां मुनिः दुमः कोरकि-
तोऽसितः शुक्तिः त्वत्पाङ्गुणो सुन्दरपाराङ्गदेवः इत्याद्युदाहरणो विषयोपादानाद्विषयिनि विशेषरांशो-
त्प्रेक्षतावगम्यते। द्वितीयेति नितोपादानाद्हेतुफलोत्प्रेक्षेत्त्वसिद्धयोः सिद्धयोर्वा हेतुफलभावेनोत्प्रे-
क्षणीयतया प्रत्येकं द्विविधे। सैवास्त्यली यत्र विचिन्वता त्वाम् चोलस्य यद्गीति पलायितस्य इत्या-
दिषु नूपुरकराठकिडुमादावसिद्धयोर्विश्लेषः खललाटलिपिदर्शनादिकयोर्हेतुफलभावेनोत्प्रेक्ष-

चिमी.

१०५

रायिता॥ आलोहितनलावेतौक्षितौविक्षेपरादिव। वर्णयेमकथंतन्व्याः पादोपपन्नवकोमलौ॥ पूर्वं
धुर्वधयितुं पयोधेः शक्यमेवाङ्कुमशिकियन्ति। पयोसिद्धेर्गन्धिविषययोगात्सशोककोकीनयने
कियन्ति॥ इत्यादिषु पादचन्द्रादौ स्वतः सिद्धयोरेव विक्षेपपयोवर्द्धनादिकयोर्हेतुफलाभावेनोपेक्ष
नीयता। प्रकारान्तरेणापि कतिचिदस्याभेदात्समासोक्तिप्रकरणोद्देशयिष्यामः। यजुसर्वस्वकृतावे
चिज्ज्ञानरमस्यादर्शितम्। एषा कचिद्धर्मविषये श्रिष्टा कचिच्छ्रुतादिशब्देन सापन्नुवा कचिन्पद
र्थान्वयवेलायां सादृश्याभिधानादुपमाकानां पुपमावाक्यार्थतात्पर्यसामर्थ्यादभिमतव्यापारेण चि
त्यक्रमेणोत्प्रेक्षायां पर्यवस्यतीत्युपमोपक्रमाच्चेति। तत्र धर्मविषये श्रिष्टत्वं किमित्युपमपदमिति किं

र्मस्पर्तिमिज्जातुगामितयेव श्लेवेणापि निर्वाह्यत इति किं वा धर्मशेषशुद्धतेव श्लेवेनालंक्रतापि दृश्यत इ
ति। आद्ये उपमायां साधारणधर्मस्यानुगामित्वादयो यावन्तोभेदाः। साधारणनिर्वाहकास्ते सर्वेऽप्युत्प्रेक्षा
यां धर्मस्पर्तिमिज्जातानिर्वाहकाः संभवन्तीति नूनो विभागः। तथा हि वालेलुवकात्पविकाशभावात् इत्या
दौतावदनुगामित्वे स्पष्टमतथा॥ व्याजतसखेतन्व्यावक्त्रं वलितकन्धरं। लावण्यो घजलाहजनालद
रुमिवास्तुजम्॥ इत्यत्र वस्तु प्रतिवस्तुभावः। विस्वप्रतिविम्बभावादयस्तु प्रागेवोदाहृताः। द्वितीये निमि
त्तांशेन श्लेवेणावलंकारान्तरेणाप्यलंक्रतता दृश्यते इति। नूनो विभागः। तथा हि भङ्गुलीभिरिव के
शसंचयं मृशति निमिज्जांशे उपमालंकारः स्पष्टः। उदरं परिमातिमुष्टिना कुतुकीकोऽपि दमस्वस्तु किं

चि.मी.

१०६

लाधनतचतुरङ्गुलीवयद्वलिभिर्भातिसहेमकाञ्चिभिः॥ इत्यत्रोत्प्रेक्षा। अत्र दमयन्तुदरस्पदे
चित्कुडकिना परिमीयमाणोत्प्रेक्षायाम् काञ्चीसहिता सुवलीयुतदीयाकुलितोत्प्रेक्षालक्ष्यगुणं
तदीयांगुलिचतुष्टयधारणं निमित्तम्॥ अत्र समारोहसिंहरदीर्घासंकल्पसोपानतनीतदीयाम्। अत्र
सर्ववर्षत्यधिकं पुनर्यथा तादिवत्त्वन्मयतामवाप्य॥ इत्यत्रासंगतिः। यत्रोऽत्र नलस्पदमयनीरूप
वाप्योत्प्रेक्षायाम् दमनीकर्तृकेन सोपाणारोहणो नलस्पदश्चासर्ववर्षां निमित्तम्॥ प्रतीपभणैरिदं किं
ततोभियाविरुद्धधर्मैरपि भेदतो ज्ञेयम्। अत्र निमित्तं निमित्तं निमित्तं निमित्तं निमित्तं निमित्तं निमित्तं
ततः॥ इत्यत्र विरोधाभासः। अत्र हि विरुद्धधर्मगतस्याश्रयभेदकत्वात्पागोत्प्रेक्षायाम् विरुद्धतयावभा

समानधर्माणामनले सहवासो निमित्तम्॥ ध्रुवमधीनवतीयमधीरजां दयित इत पतङ्गतिवेगतः॥ ध्रु
तिविरोधकरीषुगुकोदरीतदुदितः सहियो यदनन्तरः॥ इत्यत्रार्थान्तरन्यासः। यद्यप्यत्र दमयनीगत
स्पचापलस्पतल इतहंसपक्षवेगो हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यते तथापि तत्रोत्प्रेक्षायामध्ययनफलमात्रं नि
मित्तं किं त्वन्यवेगात्कथमन्यत्र चापलमिति शङ्कावारणाय निवेदनेन तदुदितः सहियो यदनन्तरः
इत्यर्थान्तरन्यासेनोपस्कृतं॥ एवम्॥ गौरीवपत्या सुभागा कदाचित्कर्तृयमप्यर्धतनू समस्याम्॥ इ
तीवमध्यो विरुद्धो विधातारो मावली मेचक सत्रमस्याम्॥ इत्यत्र निमित्तं शीरूपकमित्यायूहनीय
म्। तस्मादुभयथापि तत्र श्लिष्टत्वं मात्र कीर्तनं न्यूनमितरेवामप्युपलक्षणं दृश्यम्॥ यत्तु सापह्नवत्वे

चि.मी.

१०७

॥गतामुतीरंतिमिघदनेनससंभ्रमं पौरविलासिनीषु।यत्रोलसत्फेनलवच्छुलेनमुक्ताहहासेवदि
भातिसिखा॥इतिस्वरूपोत्प्रेक्षायामुदाहृतंनदपिहेतुफलोत्प्रेक्षयोरपिसापन्हवत्वेउपलक्षणां
वोद्भवम्।नत्रसापन्हवहेतुत्प्रेक्षायाम्॥मुग्धःसमोहात्सुभगातदेहाद्दद्भवद्भूरचनायचापम्
॥भ्रमंरुजैयस्तवयत्ननोभूरगोनरूपेणायदाजदासीत्॥अत्रमदनगतेमुग्धशब्दवाच्यत्वेवलुतो
ऽहेतोःसीन्दर्यस्पहेतुत्वमप्यनुत्पन्नलभूरचनायस्वचापादानप्रयुक्तस्यमौल्यस्पहेतुत्वमुत्प्रे
क्षितम्।सापन्हवफलोत्प्रेक्षायथा॥रवितप्तोगजःपद्मोत्तरुह्यान्वाधितुंक्रवम्।सरोविशतिन
त्तातुंगजस्त्रांनहिनिष्फलम्॥अत्रगजस्यसरःप्रवेशं प्रतिवलुतःफलस्पन्नातस्यफलत्वमप्यनुत्पन्नम

१०८

१०९

बाधनमत्रफलत्वेनोत्प्रेक्षितम्।नचस्वरूपोत्प्रेक्षायावास्तवविषयस्वरूपापन्हवएवविच्छित्तिवि
शोषो न तु फलोत्प्रेक्षयोः प्रसिद्धहेतुफलापन्हवइत्यस्ति।पत्तुतोदाहृतयोर्हेतुफलोत्प्रेक्षयोः सि
द्धहेतुफलापन्हवोऽपि सहेतुकः न तदाहृतविषयः स्वरूपापन्हवन्निर्हेतुक इत्यत्रैवचमत्काराति
शयसत्त्वात्।तस्मादिमेअपिसापन्हवोत्प्रेक्षेइत्युपलक्षणातैवयुक्ता।अंत्यदत्रविचारणीयंसमा
सोक्तिप्रकरणोविचारयिष्यते।यत्रकस्तूरीतिलकंतिभालफलकेइत्यादावपक्रान्ताउपमाओचित्या
उत्प्रेक्षायांपर्यवस्यतीत्युक्तंनत्रभालादिस्थानविशेषसंबन्धस्यकस्तूरीतिलकादितादात्म्यमोत्रओ
चित्यंचैतरूपकेपर्यवसानंस्यादिति तस्य तादात्म्यसंभावनायामौचित्यमुपगम्योत्प्रेक्षायांपर्यवस्यतीत्युक्तं

चि.मी.

१०८

नवाचम॥ तथाच॥ रक्षन्तामसितजलजैरञ्जलिः पादमूलेमीनानाभीसरसिहृदयेकौस्तुभाख्यातु
रोरे॥ हरः करोठे हरिमणिमयावक्रपद्मेधिरेफाः पिच्छाचूडश्रिकुरनिकुरेघोषयोषित्कटाक्षाः॥
इत्यादौरूपकप्रतीतिस्थलेऽप्युत्प्रेक्षोपगन्तव्या॥ तथा॥ पतत्रिणातदुचिरेणावाञ्चितंश्रीयः प्रयान्ताः प्र
विहायप्रत्वलम्। चलत्यदाम्भोरुहन्प्ररोपमाः चुकूजकूलेकलहंसमण्डली॥ लोकाश्रयोमण्डपमः
दिस्सृष्टिबुद्धाराऽमाभात्यनुकायमस्या। अथाजितायाठधरः प्रगल्भः भवाग्वलन्निवृद्धमयेनतेज
सा। विवेशकश्चिज्जटिलस्तपोवनंशरीरवद्भूः प्रथमाश्रमोयथा॥ इत्यादौवपमाप्रतीतिस्थलेयथोत्प्रे
क्षार्यापर्यवसानम्॥ स्वम्॥ वरणाः कनकस्पमानिनीदिवमङ्गादमण्डिरागताम्। धनरत्नकवाट

राम

१०८

पक्षतिःपरिरभ्यानुनयन्नुवासयाम्॥ स्वधाक्ततयतनयैः पितृभ्यः श्रद्धापवित्रंतिलमिन्द्रमन्त्र
। चन्द्रपितृस्थानतयोपतस्थेतदङ्गुरोचिः खचितासुधैव॥ इत्यादिरूपकप्रतीतिस्थलेऽप्युत्प्रेक्षो
पर्यवसानमुपगन्तव्यम्॥ तादात्म्यसंभावनोपयुक्तविशेषननिवन्धरूपन्यायसाध्यात्॥ स्वम्॥
पूरोन्दोपरिपोषकान्तवपुषः स्फारप्रभाभासुरंनेदंमण्डलमभ्युपैतिगगनाभोगजिगीवीजगत
कामस्योच्छ्रितमातपत्रमधुनापाण्डुप्रदोषश्रिया। मानोन्नद्धजनाभिमानदलनोद्योगैकहेतुनि
नः॥ इत्युपप्लुप्तदाहरणोऽप्युत्प्रेक्षव्यम्। अधिकंनिदर्शनालंकारप्रकरणोचितायिष्यते। न
उगम्योत्प्रेक्षायाऽलंकारतयापरिणाममयुक्तम्। तस्याअलंकारध्वनित्वात्। उच्यते। दिग्प्रविष्ट

चि.मी.

१०८

यनिमित्तेषु पानेषु केवलमिवादिवाचकाप्रयोगमात्रेण यत्रोत्प्रेक्षावगम्यते सात्यन्तस्फुटत्वाद्वाच्या
यमानत्वादलंकारतामेवासादयतीति। यथोदाहृतं। यत्रोत्प्रेक्षणीयस्य विषयोऽप्यनुपादानं नि
वृद्धेन वस्तुना लंकारेण गम्योत्प्रेक्षा गृह्यते तत्रैवोत्प्रेक्षा ध्वनिः। यथा॥ वीररुद्रभट्टश्च जयलक्ष्म्या
वृत्तादशो। कर्षत्परिवधूकेशाकाननेकारकिडुमाः॥ अत्र वस्तुना कचग्रहरारूपेण जयश्रीसया
लिङ्गितभरदर्शनोद्दीपितमन्मथाश्वेत्युत्प्रेक्षा ध्वन्यते। वेलामति क्रमपृथुर्मुखेन्दोरा लोकपी
यूषरसेन तस्याः। नलस्य रागाम्बुनि विवृद्धे तु कौकचावाश्रयति स्म दृष्टिः॥ अत्रैकदेशविवर्तिरु
पके मज्जनभयादिवेत्युत्प्रेक्षावगम्यते। एवमन्यत्राप्युदाहार्यम्॥ इत्युत्प्रेक्षाप्रकरणम्॥ अथा

रा.

१०९

तिशयोक्तिः॥ तस्यास्तावत्॥ विषयस्यानुपादानाद्विषय्युपनिवध्यते॥ यत्र सातिशयोक्तिः स्या
। त्वविषोऽतिजीविता॥ शतिलक्षणा मुक्त्वा चातुर्विध्यं वर्णयन्ति। भेदेऽभेदः अभावेऽभावेऽभेदः
सम्बन्धेऽसम्बन्धः असम्बन्धेऽसम्बन्ध इति। एतेषां मुदाहरणानि॥ कमलमनमसिकमये
लयमेतानि कनकलतिकायाम्॥ साचसुकुमारसुभगेत्युत्पातपरम्पराकेयम्॥ अन्त्येयं
पसंपत्तिरन्त्यावैदग्ध्यधोरणी॥ नैषा कमलपत्राक्षी सृष्टी साधारणी विधेः॥ अस्याः गविधा प्र
जापतिरभुच्चन्दोऽनुकान्तिप्रदः। सृष्टारैकरसः स्वयं तु मदनो मासो नु पुष्पाकरः। वेदाभ्यासजडः
कथं स विषयव्यावृत्तकोत्तुहलो निर्मातुं प्रभवेत् मनोहरमिदं रूपं पराणो मुनिः॥ दाहोऽम्भप्रसू

चि.मी.

११०

तिपचः प्रचयवान्वाव्यप्रणालोचितः श्वासाः प्रेक्षि दीप दीपकलिकाः पाणिउमिमग्नेवपुः। किंचा
न्यक्तथयामिरात्रिमखिलोत्तमार्गवानायनेहस्तच्छत्रनिरुद्धचन्द्रमहसस्तस्याः स्थितिर्वर्त
ते॥ अत्रकमलादीनां मुखदिभेदेऽप्यभेदः। रूपादीनां लोकसिद्धरूपाद्यभेदेऽपिभेदः। रूपस्य
पराणापजापतिसृष्टिसंवन्धेऽप्यसन्धः। विरहादीनामम्भः प्रसृतिपचत्वाद्यसंवन्धः। पितृ
वन्धश्चक्रमेणानिवद्धः। अत्रेदं विचार्यते। विषयस्यानुपादानादित्यत्र किमनुपादानं नैव वि
षयस्य प्रतिपादकाभावः तद्वाचकाभावोवा। आद्येकमलमनम्भसि इत्याद्यवमित्यलक्षणं
स्यात्। कमलादिशब्दानां लक्षणाया विषयभूतमुखदिप्रतिपादकत्वात्। द्वितीये च न

रजनामुखं शशि इत्यादिषु मुखशब्दादिश्लेषमूलातिशयोक्तावव्याप्तिः। विषयिवाचकाति
क्तविषयप्रतिपादकाभावो विवक्षित इति चेत्॥ तथापि उन्मीलितानि नेत्राणि पञ्चाक्षरी
ने। रवौ इत्याद्युन्मीलितशब्दवाच्यलक्ष्यार्थाध्यवसायरूपातिशयोक्तावव्याप्तिः।
उन्मीलितशब्दस्य विषयीभूतविकाशलक्षकतया तद्वाचकातिरिक्तस्यैव विषय
त्वात्॥ विषयिप्रतिपादकातिरिक्तविषयप्रतिपादकाभावविवक्षयामपि॥
त्यतश्चरेषविशेषकरस्य ते वीर। भूषयति करामेकः परलु करोति रत्न
शब्दः श्लेषमूलातिशयोक्तावव्याप्तिः। तत्र विषयविषयिणोः पृथक्

चि.मी.

१११

तिपादकविलक्षणाविषयप्रतिपादकाभावोविवक्षित इति चेत् ।
नञ्मिमतं नवोपहारेण वयस्कृतेन किम् । त्रपासरिदुर्गमपि प्रतीर्य सानल
यत् ॥ इत्यत्र कुचद्वये कुम्भयुगामेदाध्यवसायरूपातिशयोक्तावव्याप्तिः ॥ तत्रोप
स्यप्रतिपादकस्य विषयिप्रतिपादकविलक्षणास्य संभवात् । ननु विषयिप्रतिपादक
स्य विषयतावच्छेदकप्रकारेण विषयप्रतिपादकस्याभावोविवक्षितः उरुप्रभवत्वनपयोधर
योविषयतावच्छेदकमनेकसाधारणात्वादिति चेत् । एवमपि ॥ ध्वान्तस्य वामोरुविचारणायां
शेषिकं चारुमतं मतं मे । औलूकमाहः खलु दर्शनं यत्क्षमं तमस्तत्त्वनिरूपणाय ॥ इत्यादि

दर्शनमिति वैशेषिकमते पक्षि विशेषदृष्ट्या भेदाध्यवसायरूपातिशयोक्तावव्याप्तिदुर्वारा । तमे
शेषिकमतमिति । विषयतावच्छेदकप्रकारेण विषयप्रतिपादकस्य संभवात् । अपि चैवम् । रा
मरावरा योर्युद्धम् इत्यनन्वया लेकोरेचातिव्याप्तिः । तत्र विषयप्रतिपादकविलक्षणादि
तिपादकभावात् । ननु यत्र कश्चिदभेदेनाध्यवसीयते स विषयः यस्तु तथाध्यवसीयते स विषयः
ति विषयविषयिभावोऽत्र विवक्षित इति नोक्तातिव्याप्तिरिति चेत् । एवमपि विद्वन्मानसहस्र
त्यादिमृष्टरूपकेऽतिव्याप्तिदुर्वारा । रूपकेनाङ्गप्यारोपमात्रम् । अतिशयोक्तावभेदाध्यवसाय इति
कल्पनागुरुरूपकविचारलक्षणा एव निरस्ता । सारूप्यनिवन्धनसमासोक्त्युदाहरणेषु चातिव्या

चि.मी. ११२ निः॥ अर्धचित्रमीमांसा नमुदेकस्य मांसला । अनुरिवधमंशो र्वेन्दुरिवधजटेः॥ ॥सभा
प्रश्नायं समुपलभ्यमानो यत्थः॥ ॥

ASHA ARCHIVES 3724